

НАЦИОНАЛНА

АКАДЕМИЯ

ЗА ТЕАТРАЛНО

И ФИЛМОВО

ИЗКУСТВО

Катедра „Сценична реч“

Факултет „Сценични изкуства“

ПРАВОГОВОРЪТ В ОБУЧЕНИЕТО НА АКТЬОРА

автореферат на дисертационен труд

за

научната степен „доктор на науките“

доц. д-р Тодор Иванов Димитров-Мечкарски

София

2021

Във фокуса на внимание на настоящия хабилитационен труд са терминологичните основи, интердисциплинарният характер и практическите аспекти в преподаването на правоговор, както и основополагащите психофизически аспекти на говорния акт. Причините за това са няколко и от различен характер. На първо място, добрата говорна техника и техниката на правилния изговор (правоговор) са компетенции с дълготрайна насоченост в обучението на актьора, т.е. те са перспектива за цялостното професионално развитие на студентите по актьорство. На второ място е все по-замърсената и пропита от чуждоезикови влияния говорна среда в обществото, медиите и публичните комуникации, което неминуемо води до по-ниската говорна култура през последните три десетилетия поради множество поколенчески, технологични и социални деформации. От вече споменатото естествено следва и тъжната констатация, че това се пренася чрез актьорите на театралната сцена, малкия и големия екран. Друга причина е интердисциплинарният характер на дисциплината „правоговор“ и натрупаното ново познание в сродни науки, от които се черпят теоретични и/или практически прийоми за обогатяването и модернизирването на съвременното обучение по правоговор в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“. Настоящото научно изследване е вследствие и на необходимостта от обновяване на понятийния апарат, обогатяването на научните основи, концептуализация и преразглеждане на методологията в преподаването на книжовния български изговор в над 70-годишната история на катедра „Сценична реч“. Дефинирането на терминологичните основи и интердисциплинарният характер, теоретико-практичните и педагогически аспекти в преподаването на правоговор на актьорите естествено води и към реферериране на предходно научно познание, но в същината си съдържа стремеж към обособяване, представяне, систематизиране и анализиране на всички аспекти в преподаването на дисциплината от съвременна гледна точка на базата на холистичен подход и съграждане на множество интердисциплинарни връзки със сродни науки, в чиито фокус са гласа и говорния акт. Като причина може да се изтъкне и фрагментирането на аспектите и методите на преподаване на дисциплината, които са обогатявани и развивани в различни направления и етапи от уважаемите предшественици в катедра „Сценична реч“ на НАТФИЗ. Друга причина е необходимостта от единно научно изследване, в което да се изложат всички теоретични спецификации на говорната функция като основа на говора, т.е. теоретичната обосновка на процесите по звукообразуване, звукоизвличане, гласообразуване и гласоизвличане, както и да се дадат практически насоки за овладяването на говорната функция и книжовния изговор като основа на сценичното високообразно и въздействащо слово на актьора. Поради тези причини хабилитационният труд се фокусира върху правоговора в рамките на обучението на актьора, но въпреки това основите за неговото преподаване са сходни с начина, по който той се овладява и от други специалисти, в центъра на чиято дейност седи словото и вербалната комуникация. От гледна точка на изложените причини за написването на настоящия труд трябва да се уточни, че текстът не си поставя за цел да създава чисто нова методология за преподаването на дисциплината „Правоговор“, а по-скоро да представи, анализира, селектира, синтезира, дефинира и концептуализира основата, върху която е изградена методиката на преподаване от поколения преподаватели в катедра „Сценична реч“, както и да положи, макар и бегли, терминологичните и теоретико-практични основи на дисциплината и методите за

нейното модерно и качествено преподаване в катедра „Сценична реч“ на НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“.

Набелязвайки мотивациите за написването на текста можем най-общо и условно да го разделим на два големи дяла – психофизически и интердисциплинарен аспект на говорната функция и приложно-практически аспект на овладяване на книжовния български изговор. В този смисъл първата част на труда – теоретичната, е насочена към вниманието на учени, изследователи, докторанти и гласово-говорни педагози, а втората – практико-приложната, е насочена към вниманието на студентите и неопитните педагози. Естествено преди да се навлезе в теоретичната, методологичната и практическа част на изложение като въведение е необходимо да се обърне внимание на дефинирането и историческото развитие на дисциплината „Правоговор“, взаимовръзките и мястото ѝ в цялостното гласово-говорно обучение на актьора, основните понятия език, говор и реч, книжовния език и пр.

„ПРАВОГОВОРЪТ е мярка на артикулацията и условие на дикцията.“¹

Правоговорът представлява форма на книжовния език, която се отнася до неговата говорна реализация и употреба. Правоговорът – яснотата на изговора, има отношение към правилния изговор на самите говорни звукове (фонемите) – гласните и съгласните, и тяхното реализиране в състава на по-големите звукови отрязъци – морфемни, думи, словосъчетания, а също така и към някои надезикови средства на звучащата реч като интонация, мелодика, пауза и др.

Правоговорът се изисква в сценичните изкуства, медиите и публичните комуникации, защото е признак за добра езикова и цялостна култура. Той е един от фундаменталните елементи на обучението по глас и слово и неразделна част от обучението по сценична и публична реч в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“.

Цели и задачи на обучението по правоговора са овладяването и прилагането на правилните от гледна точка на книжовния език говорни стереотипи.

В структурата на обучението по правоговор се открояват три основополагащи елемента във владеенето на книжовния език, свързани със системите на фонетичния му строеж, а именно:

- сегментен, или точното от артикулационно-акустична гледна точка и прецизно звукообразуване на говорните звукове в българската фонетична система;
- супрасегментен, т.е. правилното звукоизвличане от гледна точка на акустичните характеристики на книжовния изговор, изговорните норми, паралингвистичните контури на говорните тактове и фразите;
- фонетични норми на книжовния език, т.е. овладяването на звуковете промени в потока на речта и дадени фонемни последователности, както и структурирането на говора от гледна точка на неговите книжовни форми и стил.

---

¹ Бенчева, Иванка. Играта „Шекспир“ и някои нейни правила за работа върху текста, Рекламна агенция Очи, С., 2007, с. 35.

Правоговорът (от гр. ὀρθοέθεια, от ὀρθός/orthos – правилен и ὅρος/eros – реч) като понятие се среща в научната литература с названието ортоепия. Правоговорът, разгледан в по-широк план, обхваща области от анатомията, психологията, медицината, езиковедството, логопедията, невропсихологията, невролингвистиката и пр.

„Проблемата за правоговора, разгледана широко, обхваща въпроси от всички области на езика – фонетика, морфология, синтаксис, лексика и ударение. За сценическата реч обаче са необходими преди всичко законите от областта на звуковете – на фонетиката, някои правила от областта на граматическите форми и въпросът за ударението. Синтактичните неправилности и диалектният речник не могат да бъдат разгледани в книга за сценическата реч.“²

Казано възможно най-просто, правоговор е правилното произношение на звуковете – фонемите и техните варианти, и повлияванията им в потока на речта, думите – правилният им изговор като цялост и свързванията помежду им, и фразите – организацията и изговора им съгласно законите и специфичната устна традиция на даден книжовен език.

„Правоговорът се създава в продължение на много години въз основа на законите, по които функционира фонемната система на даден книжовен език, въз основа на възприетите изговорни традиции и тенденциите на тяхното развитие.“³

В англоезичната литература понятието може да се срещне като „Clarity of Speech“, което в превод значи прецизност, чистота на словото и идва от представата на древните гърци относно четирите основни достойнства на словото – puritas, perspicua, cultus, habilitas.

- пурита (puritas) – чистота – прецизност на изказа, както и адекватност на речевата ситуация, т.е. връзката между гласа, целта на изказването, темата и събеседника;
- перспикуюция (perspicua) – пробивност – способността на гласа да преодолява препятствията в пространството, стигайки до събеседника си като звук и мисъл;
- култус (cultus) – облагородяване – звучност, която буди красота и хармония, естетическо, художествено звучене на речта;
- хабилитас (habilitas) – ловкост – говорна сръчност, умело модулиране на звуковете и моделиране на фразата⁴, съобразно контекста.

Не е нужно да се дават аргументи за необходимостта от практическо владение на правоговора от всички представители на публични професии, както и за основополагащото значение на тези правила в работата на медиите, публичните и творчески личности. Често публичното пространство дава място за изява на хора, които не владеят в достатъчна степен правилата на книжовния изговор, говорът им е изпъстрен

---

² Георгиева, Мара. Българска сценична реч, изд. Наука и изкуство, С., 1973, с. 94.

³ Тилков, Димитър и Бояджиев, Тодор. Българска фонетика, изд. Наука и изкуство, С., 1977, с. 190.

⁴ Словоредът представлява разположението на думите във фразата и изречението. Говорът тече в линеен поток, т.е. в последователност от думи, чрез които говорещият строи изреченията. Структурата на изказа зависи от граматическата и логическа грамотност, общата култура, манталитета, психологията, темперамента и характера на говорещия. – бел. авт.

от диалектни отклонения, фразите им са витиевати и неразбираеми. Онова, което „спасява“ и води тези личности до голямо обществено одобрение въпреки слабата им говорна култура, е техният чар и харизма. Въпреки това не бива съвсем да се забравя, че публичността е отговорност и задължение. Прилагането на правилата на книжовния изговор е фундамент за всички професии, в центъра на чиято дейност стои предаването на информация на съответната публика – телевизионни водещи, журналисти, радиоговорители, политици, юристи, социолози, лекари, духовници, преподаватели, пресаташета, ПР специалисти, брокери, политолози и пр. Небрежният или диалектен изговор пресича процеса на комуникация и така намалява ефективността на съответните професионалисти в дадена област. Правоговорните нормативности се превръщат в закони на книжовния изговор, но по същина те произхождат от диалектните разновидности и богатство на българския език.

„Необходимостта от строги и точно установени правоговорни норми в книжовния език е предизвикана от неговия характер – да бъде общ и единен като средство за общуване и обединяваща връзка за всички негови носители... В резултат на продължителен развой и от смесването на източни и западни фонетични особености се създават обобщени, устойчиви и реално съществуващи книжовни правоговорни норми, неделима част от практикуването на книжовния език, които в много отношения имат наддиалектен характер.“⁵

Обаче, освен практическото владене на правилния изговор, не бива да се пренебрегва и теоретичният аспект на някои нормативности на книжовната норма.

„Под правоговор се разбира най-напред правилното нормативно произнасяне на фонемите и техните варианти, както и тяхното правилно свързване в потока на речта. В по-широкия смисъл на понятието правоговор се включва и изговорът на отделни думи или групи от думи с нормативно установен акцентен модел, интонацията и дикцията, т.е. явления, характерни за устната реч, но с друг характер. (...) Правоговорът е сбор от правила за устната реч, които осигуряват еднообразно и единно произношение в съответствие с нормите на книжовния език. Значението, което има правоговорът за устната реч, може да се сравни с ролята, която има правописът за писмената реч.“⁶

Добрата говорна култура е от изключителна важност за осмислянето на възприетата от събеседника информация както в чисто акустичен аспект, т.е. като звук, така и в семантичен смисъл, т.е. като образ и мисъл зад думите.

Правилният изговор е основно изразно средство в работата на актьора, която в същината си представлява комуникационен процес. Комуникацията представлява процес на единство в кодирането и декодирането на информация между събеседници в общуването, с други думи, процес в най-общ смисъл на единство между пътя на съобщението и неговото разбиране. Говорната комуникация в настоящото научно изследване неизбежно е свързана с художествената комуникация. В контекста на театралната теория комуникацията се разглежда в два основни аспекта – между

---

⁵ Тилков, Димитър и Бояджиев, Тодор. Българска фонетика, изд. Наука и изкуство, С., 1977, с. 191.

⁶ Тилков, Димитър и Бояджиев, Тодор. Българска фонетика, изд. Наука и изкуство, С., 1977, с. 190.

партньорите на сцената (взаимодействията между персонажите) и между художествената цялост на спектакъла и зрителите в залата (експресивността на театралното случване). В крайна сметка комуникацията, общуването, взаимодействието в театъра а priori се случва чрез онази приласкаваща и въздействаща, интригуваща и разтърсваща магия на словото на актьора .

„Очарователен или неприветлив, нежен или груб, естествен или превзет, гласът е личностният белег, в който се отразяват темпераментът, манталитетът, душевността и културата на индивида...“⁷

В съвременното обучение на актьора правоговорът съществува като отделна дисциплина, защото е фундаментален елемент от говорната култура на твореца в работата му със словото като изразно средство. Ето защо терминологичните основи и практическите аспекти на правоговора представляват органична част от терминологичните основи, практическите аспекти и трикомпонентната структура на дисциплината „сценична реч“. В този ред на мисли сценичната реч е сравнително млада, автономна, интегративна, интердисциплинарна, теоретико-практична и динамично развиваща се област на театралното образование. Сценичната реч обединява в себе си всички аспекти в психофизическото гласово-говорно възпитание на бъдещите актьори. Сценичната реч като научна област и педагогическа дисциплина има свои предметна област, цели и структура.

Предметната област на сценичната реч е основното изразно средство в работата на актьора, а именно гласът и говорът, а оттам и словесното действие.

Предмет на сценичната реч по отношение на гласа е овладяването, подобряването, целесъобразната и икономична употреба на говорния и дихателния апарат, постановката на гласа, резонаторната система и пр., а по отношение на говора – осмислянето на говорните недостатъци, овладяването на верни говорни стереотипи и норми на книжовния език, прозодичното оформяне на речта и други, както и прилагането им в актьорската работа върху ролята, което по същина цели осмислянето, овладяването и воденето на словесно действие.

Цел на сценичната реч е да подпомогне овладяването на актьорското майсторство в полето на основното изразно средство на актьора – гласово-говорния апарат, и възможностите за неговата професионална експлоатация.

Структурата на сценичната реч представлява интегративно триединство, включващо следните полета:

- техника на говора, включваща в своите цели и задачи осмислянето, припознаването, овладяването, икономичната и пълноценна употреба на дихателния механизъм, артикулацията, резонаторните отдели на говорния апарат, регистрите на гласа в неговия диапазон, както и координацията мисъл – движение – слово;

---

⁷ Борисова, Диана. Алхимия на актьорския глас, изд. Българска книжница, С., 2006, с. 9.

- правоговор, включващ в своите цели и задачи овладяването и прилагането на верни говорни стереотипи по посока на звукообразуване, звукоизвличане и норми на книжовния изговор;
- художествена организация на речта, включваща в своите цели и задачи прилагане на придобитите познания по техника на говора и правоговор в работата върху художествен текст, както и придобиването на теоретико-практично познание и техники за устна интерпретация на художествен текст.

Сценичната реч е основна дисциплина в обучението на висшите театрални училища, защото чрез нейното майсторско владение актьорът проявява палитрата на творческите си способности, обща култура и професионален потенциал. Тя представлява „усвояване на говорни умения, съобразени както с акустичните (звуковите) условия на сценическата площадка и свързаната с нея зала, така и с изискванията за едно по-активно и целенасочено интелектуално и емоционално общуване между актьора и публиката на базата на даден език при определено естетическо отношение към драматическото изкуство...“⁸.

Историческото развитие на правоговора на българския език е неразривно свързано с развитието на книжовната норма, езикознанието, граматиката, фонетиката и прочие науки. Изследването на правоговора на българския език е пряко свързано с научните и практико-приложни изследвания на Институтът за български език „Професор Любомир Андрейчин“ към БАН, катедрите на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, Великотърновски университет "Св. Св. Кирил и Методий", Шуменски университет "Епископ Константин Преславски", респективно с трудовете на проф. Любомир Андрейчин, проф. Александър Теодоров-Балан, проф. Стойко Стойков, проф. Стефан Младенов, проф. Стоян Стоянов, проф. Петър Пашов, Христо Първев, чл.-кор. проф. Кирил Мирчев, проф. Димитър Тилков, чл.-кор. проф. Тодор Бояджиев, проф. Юлиана Стоянова, проф. Иван Кочев, проф. Боян Вълчев, доц. Евдокия Христова, проф. Беньо Цонев, проф. д.ф.н. Стефана Димитрова, проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова, проф. д-р Елка Мирчева, проф. д-р Ана Кочева, проф. д-р Лучия Антонова, доц. д-р Татяна Александрова и редица изтъкнати български учени в огромен спектър от научни полета.

Във фокуса на внимание на настоящото дисертационно изследване обаче е дисциплината „Правоговор“ в обучението на актьора. Историческото развитие на дисциплината „Правоговор“ в обучението на актьора е свързано най-вече с развитието на театралното образование в България. В този ред на мисли е необходимо накратко да разгледаме развитието на обучението по правоговор като дисциплина в историческото развитие на катедра „Сценична реч“. Можем несмело да кажем, че първите представители на гласово-говорните педагози и радатели за книжовния изговор на сцената са видните български поети Николай Лилиев, Гео Милев, Пейо Яворов, Пенчо Славейков и то конкретно в дейността им в Народния театър. Видът, в който съществува днес в българското театрално образование, правоговора добива в годините след

---

⁸ Сотирова, Елисавета. Техника на говора, изд. Наука и изкуство, С., 1983, с. 9.

създаването на катедра „Сценична реч“ на НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“ през 1949 година.

Държавно висше театрално училище (ДВТУ) е създадено с постановление на Министерския съвет от 28.01.1948 г. като наследник на Държавната висша театрална школа при Народния театър. ДВТУ е висше учебно заведение с четиригодишен курс на обучение за актьори, режисьори и театрални критици. Преподавателският състав на ДВТУ включва: Димитър Б. Митов, Боян Дановски, Георги А. Стаматов, Владимир Трандафилов, Пенчо Пенев, Стефан Каракостов, Любомир Тенев, Пенчо Данчев, Любомир Андрейчин, Стефан Сърчаджиев, Филип Филипов, Кръстьо Мирски, Герда Глоке, Олга Кирчева, Асен Попов, Любен Саев, Галина Тагамлицка, Николай О. Масалитинов и Георги Костов. Първите преподаватели по гласово-говорно обучение са проф. Владимир Трандафилов, д-р Любомир Андрейчин, Олга Кирчева и Любен Саев.

За първи ректор на театралното училище е избран Димитър Б. Митов, който със съвместните усилия на академичния състав изгражда и структурира театралното образование в България. Държавното висше театрално училище през 1954 година се преобразува във Висш институт за театрално изкуство „Кръстьо Сарафов“ (ВИТИЗ), а през 1995 година с решение на Народното събрание ВИТИЗ се преобразува в Национална академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“ (НАТФИЗ).

Само една година след създаването на ДВТУ е създадена катедра „Сценична реч“ (през 1949). Катедрата обучава с четиригодишен курс в три основни дисциплини – правоговор, техника на говора и художествено слово. За ръководител на новосформираната катедра е избран проф. Владимир Трандафилов, който я ръководи от 1949 до 1972 година. Ръководители на катедра „Сценична реч“ са били проф. Иван Чипев

(от 1972 до 1976), проф. Катя Зехирева (от 1976 до 1989), проф. д-р Елисавета Сотирова (от 1989 до 2001), проф. д-р Божидар Матанов (от 2001 до 2008), проф. Диана Борисова (от 2008 до 2013) и проф. Диляна Мичева (от 2013 до днес).

До 60-те години на ХХ век катедрата провежда гласово-говорно обучение единствено на драматични актьори, а след създаването на кукления отдел разработва учебни програми за обучение и на куклени актьори. Към 80-те години обучението в катедрата се разтваря към музикалното и вокално обучение на бъдещите актьори, а през 90-те години катедрата създава своята първа специалност – „Публична реч“, която днес представлява едногодишна магистратура. Катедрата е излъчила номинациите, а Академичният съвет е удостоил с почетното званието DOCTOR HONORIS CAUSA двама от най-големите гласово-говорни педагози на ХХ и ХХІ век – Сисили Бери (1926 – 2018) и Кристин Линклейтър (1936 – 2020).

Всички съвременни психо-физически методи и научни параметри на сценичната реч и правоговора са в резултат на синтезираните познания от научните разработки и практически аспекти в работата на множество преподаватели в катедра „Сценична реч“ на НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“. В годините на съществуването си издадените книги в катедрата са почти 50, дисертациите и хабилитационните трудове – над 50, а статиите в специализираните издания на Академията са над 100. В първите години катедрата има активна практическа дейност, а от средата на 50-те години – научни публикации и книжководства. Първите книги на преподаватели от катедрата са:

- „Техника на говора“ на Борис Михайлов и Мара Георгиева, изд. Наука и изкуство, София, 1954
- „Българска сценична реч“ на Мара Георгиева, изд. Наука и изкуство, София, 1968
- „Техника на говора“ на Любен Саев, изд. Наука и изкуство, София, 1976

До създаването на професионалното гласово-говорно образование в НАТФИЗ правоговорът като поле съществува единствено в аспектите на правописните и някои правоговорни речници. Водени от това съждение, като основоположници на българската правоговорна школа можем да изведем имената на проф. Владимир Трандафилов, д-р Любомир Андрейчин, Олга Кирчева и Любен Саев, а като нейни първи теоретици, макар и трудовете им да се отгласват в огромна степен от практическата им работа, имената на Борис Михайлов, Мара Георгиева и Любен Саев. Първите теоретични разработки на споменатите преподаватели започват да излизат в специализираното издание на Академията – ГОДИШНИК на НАТФИЗ, още от средата на 50-те години на ХХ век, като темите им са изцяло фокусирани върху правилния изговор или отклоненията от него:

- „Диалектна редукция и редукция изговорен недостатък“ на Любен Саев (1956)
- „Изменения в изговора вследствие на зъбна протеза и тяхното отстраняване“ на Любен Саев (1956)
- „Ударението на съществителните имена в съвременния български литературен и сценичен говор“ на Мара Георгиева (1956)
- „Ударението на собствените имена в съвременния български литературен и сценичен говор“ на Мара Георгиева (1957)

- „Ударението на глагола, числителните, местоименията, прилагателните и непроменливите думи в съвременния литературен и сценичен говор“ на Мара Георгиева (1959)

Въпреки това не можем да пренебрегнем имената и трудовете на Йордан Черкезов и неговата книга „Техника на говора“, изд. Министерство на народното просвещение, София, 1945 г., както и на Роберт Роснер – „Говор и сцена“, изд. НИВА, София, 1947 г.

Настоящият текст представлява дисертационно изследване на тема: „Правоговорът в обучението на актьора“, поради което е необходимо да се артикулира методичен план за разгръщане на научния труд. Дисертацията (от лат. „dissertatio“ – разискване, обширно обсъждане) по същина представлява писмена научна разработка, която трябва да съдържа методичен план, включващ: предмет, обект, цели, методи, задачи и хипотези на научното изследване.

Цели на научното изследване:

1. Да предефинира „Правоговора“ като теоретико-практична дисциплина чрез максимално изчерпателно теоретично представяне на гласово-говорната функция.
2. Методически и практически да аргументира практическото овладяване на елементите на звуко- и гласообразуването.
3. Да преосмисли и изясни елементите чрез различни научни бази гласово-говорната функция.
4. Да разгледа артикулационно-учленителните характеристики на звуковете, правоговорните норми и фонетични принципи на книжовния български език и предложи схеми за тяхното овладяване.
5. Да изложи терминологичните основи на дисциплината „Правоговор“, както и да уеднакви нейните практико-приложни, методически и педагогически аспекти.
6. Да докаже и теоретично аргументира интердисциплинарния и теоретико-практичен характер на правоговора.
7. Да изведе холистична, единна, общовалидна теоретико-практична методологична основа за овладяване на правилния изговор, която да валидира общите педагогически положения без да изключва индивидуалните виждания и подходи в работата на преподавателите в катедра „Сценична реч“.
8. Да систематизира и анализира елементите на обучителния процес, които вариативно да се адаптират към учебния процес съгласно нуждите на всеки студент и по преценка на различните педагози.
9. Да анализира и изведе фундаменталното значение на правоговора както конкретно в обучението по сценична реч, така и в цялостното обучение на актьора.

Предмет на изследването:

Спецификациите и характеристиките на гласово-говорния механизъм, правилата на книжовния изговор и артикулационно-акустичните учленителни характеристики на звуковете в българската фонетична система.

Обект на изследването:

Гласово-говорните отклонения от нормите на книжовния изговор и фонетичните специфики на звуковете при студентите в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“, драматичните и куклени актьори, театралните и кино режисьори, учители и презентатори, телевизионни и радио журналисти.

Хипотези:

1. Чрез изчерпателното теоретично представяне на спецификите и механизмите на функциониране на гласово-говорния апарат може да се постигне по-пълноценното му практическо овладяване.
2. Чрез представяне на систематизирани практически схеми за работа върху звукове ще се повиши степента на овладяване на аспектите на говора, както и практическата работа на педагозите.
3. Точното описание на артикулационните и акустични характеристики на всеки звук способства осмислянето и практическата работа на студентите върху овладяването им.
4. Спазването на общи методологични, теоретико-практични и педагогически принципи в работата на преподавателя със студентите води до по-високото качество на обучението и крайните резултати, независимо от предпочитаната система на преподаване от съответния педагог.
5. Предефинирането на теоретико-практичните основи, обоследването на аспектите и извеждането на методологични основи за преподаване на дисциплината „Правоговор“ ще стабилизира фундаментално ѝ значение в обучението на актьора и ще повиши нейните значимост и авторитет.

Целите на изследването ще се постигнат чрез изпълнението на следните задачи:

1. Да се систематизира и изчерпателно поднесе теоретико-практична информация за всички аспекти на гласово-говорната функция, фонетичните закони в езика, артикулационно-акустичните характеристики и учленителните механизми на говорните звукове.
2. Да се направи теоретично разглеждане на гласово-говорната функция от гледна точка на множество научни полета, свързани с нея – анатомия, физиология, ортодонтия, невропсихология, невролингвистика, логопедия, фонопедия,

вокална фонология, граматика и нейните три дяла – синтаксис, морфология и фонетика (на която е отделено доминиращо внимание поради основната цел на дисертационния труд).

3. Да се дефинират цялостно правилата в книжовния изговор и представят множество примери за тяхното овладяване.
4. Да се представят методически подходи и упражнения за овладяване на всички аспекти на книжовния изговор.
5. Да се представят адаптирани логопедични техники и методи за целите на гласово-говорното обучение на студентите в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“ с цел постановка, диференциация и автоматизация на звуковете и законите на българската фонетична система.

Методи на изследването:

1. Дефиниране, анализ и съпоставка на общите теоретични понятия на всички сродни науки, свързани пряко или косвено с работата на гласово-говорния педагог.
2. Систематизирано описание на цялостна методика за овладяване на дисциплината „Правоговор“ в теоретико-практичен план.
3. Прилагане на схеми с множество примери за автоматизиране на фонетичните звукови закони на българския книжовен изговор.
4. Прилагане на схеми с множество примери за автоматизиране на звуковете в българската фонетична система.
5. Педагогическото наблюдение и практическят опит в процеса на овладяване на звукоизвличането и звукообразуването в работа със студенти в десетгодишната преподавателска практика на автора в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“.
6. Практическите наблюдения и логопедичната работа с пациенти в различни логопедични центрове като част от двугодишното магистърско образование на автора в специалността „Логопедия“ към Факултета по науки за образованието и изкуствата (бивш Факултет по начална и предучилищна педагогика) към СУ „Св. Климент Охридски“.

В научната разработка проблемите, свързани с правоговора и гласово-говорния механизъм, са разгледани в два аспекта – теоретичен и практически. Научната разработка е разположена на 418 страници по БДС и е структурирана по следния начин: увод, изложение с шест глави, заключение и описание на ползваната литература. Представеният за разглеждане дисертационния труд е редактиран вариант на авторския текст, съобразно мненията, становищата, препоръките и забележките, изложени от членовете на катедра „Сценична реч“ в предварителното обсъждане на научния труд, проведено на катедрени заседания на 03.02.2021 г. и 24.02.2021 г. Основните забележки на уважаемите членове на катедра „Сценична реч“ са върху заглавието на дисертационния труд; броя на главите, в които е разгърнато изложението; логическите

връзки върху отделните тематични полета; разни технически грешки и най-вече засилване фокуса на изследването върху теоретико-практическите аспекти в преподаването и овладяването на говорния акт и правилата на книжовния изговор от гледна точка на актьорското образование, както и необходимостта от по-ясно целепологане по отношение на преподаването в дисциплината „Правоговор“ в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“.

В уводната част на дисертацията се разглеждат основните понятия, свързани с гласово-говорната функция и висшите когнитивни способности на човека – речта и комуникацията, а именно: езика, говора и речта. Също така се дефинират основополагащите понятия: акцент, диалект, жаргон, наречие. Основен акцент във въвеждащата част на текста са обстояйното дефиниране на книжовните език и говор, правоговора (ортоепия) и неговият интердисциплинарен характер. От уважение към традициите и с цел съхранение на паметта е поместена и пълна историко-библиографска справка на научните разработки в специализираните издания на НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“ на членовете на катедра „Сценична реч“ в годините на нейното съществуване. Поради дисертационния характер на текста в увода са поместени методичен план на изследването и анотации на главите в изложението.

Глава първа, озаглавена ПСИХОФИЗИЧЕСКИ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА ГОВОРНИЯ АКТ, е изцяло теоретична и в трите си подглави: Анатоомо-физиологични характеристики на говорния апарат, Неврофизиологична основа на езика и говора, Невролингвистични аспекти в развитието на речта, се фокусира върху психофизическите характеристики на гласа и говорния акт, като първооснови на обучението по „Правоговор“.

Подглавата „Анатомо-физиологични характеристики на говорния апарат“ се фокусира върху гласа и говора като вторични функции на дихателните и храносмилателните органи, а също така върху дихателния процес, отделите на говорния апарат и техните органи, резонаторни зони, етапите в развитието на гласа, физически характеристики на гласа, значението на слуха в овладяването на говора и научните концепти за механизмите на гласообразуването. Съвсем накратко е отделено място и на принципите и методите на сродните и пряко свързани с обучението по правоговор науки – логопедия, фонопедия, фонология, ортодонтия.

Подглавата „Неврофизиологична основа на езика и говора“ разглежда гласово-говорната функция – нейните елементи, механизми, принципи и процеси от гледна точка на неврофизиологията, а именно: генетична предразположеност към език и говор, структура на мозъка и отделите му, отговарящи за речевата дейност. А също така езикът, говорът и комуникационният процес са разгледани като йерархични структурни системи. Специално внимание е отделено на светилото на българската медицина и неврофизиология проф. д. м. н. Людмил Мавлов и неговия йерархичен модел на

вербалната комуникация, осмислянето на който би подпомогнал актьора в анализа на текста и пътя към неговото изпълнение.

Подглавата „Невролингвистични аспекти в развитието на речта“ разглежда в исторически план концептите и разяснява етапите в овладяването на речта и комуникативната способност. Разглеждането на тези елементи на невролингвистиката дават аргументи и идеи за принципите на овладяване и преодоляване на отклонения в нормата на дадени звукове от студентите. Представената информация доказва тезите и методическите ръководства на създателите на катедра „Сценична реч“ и нейните преподаватели през годините.

Глава втора, озаглавена ГРАМАТИЧЕСКИ АСПЕКТИ НА РЕЧТА, представя накратко принципите на българската граматиката и нейните два основни дяла – морфология и синтаксис. Необходимостта да се отдели внимание на граматическите аспекти на езика е следствие от ниското ниво на общата и лингвистична култура на контингента кандидат-студенти в Академията през последните години. Във връзка с обучението по правоговор и работата на актьора с текстови материал по-подробно са разгледани класификациите на думите, частите на речта, словосъчетанията и видовете изречения.

Глава трета, озаглавена БЪЛГАРСКА ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА, разглежда обстойно всички принципи и елементи на българската фонетична система: звук, тон, шум, фонема, алофон, морфема, дума, словосъчетание, синтагма. В главата са разгледани и анализирани спецификите на словната (вътре в думата) и междусловната (между думите) фонетика, както и системите на гласните и съгласните звукове.

Глава четвърта, озаглавена ПОСТАНОВКА НА ГОВОРНИТЕ ЗВУКОВЕ, със своите три подглави – „Постановка на гласните звукове“, „Постановка на шумовите съгласни звукове“ и „Постановка на сонорните съгласни звукове“, разглежда подробно артикулационно-акустичните характеристики на говорните звукове в българската фонетична система.

Подглавата „Постановка на гласните звукове“ разглежда детайлно артикулационно-акустичните характеристики на гласните звукове, стъпките в тяхното учленяване, позициите на всеки говорен орган и поведението им в неударна позиция⁹. Към дадената информация за всеки звук са приложени графични изображения за постановка на правилните учленителни позиции.

Подглавите „Постановка на шумовите съгласни звукове“ и *„Постановка на сонорните съгласни звукове“* разглеждат в детайли артикулационно-акустичните характеристики на шумовите и сонорните съгласни звукове, стъпките в тяхното учленяване, позициите на всеки говорен орган и най-често срещаните проблеми при работа със студентите. Към

---

⁹ Под „неударна позиция“ се има предвид позицията на звука в думата, когато не е под ударение, т.е. когато звука образува неударена сричка и е в ролята си на алофон – бел. авт.

дадената информация за всеки звук са приложени графични изображения за постановка на правилните учленителни позиции.

Глава пета, озаглавена ПРАВОГОВОРНИ НОРМИ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК, прави кратък преглед на историческото развитие и подробно разглежда и излага всички норми на книжовния изговор съгласно спецификата на българската фонетична система и артикулацията в българския език, както следва: отпадане, прехвърляне, вмъкване, омекотяване, разподобяване и уподобяване на звукове, преглас на краесловна звучна съгласна, изговор на шумова съгласна пред сонорен, гласен и звук „в“ в словната и междусловната фонетика, изговор на двойни съгласни и гласни, редукция на гласните, изговор на съществителните от мъжки род в кратката им членна форма, завършващи на ударено „а“, изговор на глаголите от I и II спрежение в първо лице единствено число и трето лице множествено число сегашно време, изговор на съществителните от женски род в пълната им членна форма, завършващи на ударено „а“, изговор на променливо „я“, изговор на непроменлив звук „я“, изговор на звучни и беззвучни предлози пред думи, започващи със сонорен, гласен или звук „в“, изговор на звук „в“ като предлог пред думи, започващи със сонорен или гласен звук, и като представка пред сонорен звук в състава на думата, изговор на звук „с“ като предлог пред думи, започващи със звук „в“, и като представка пред звук „в“ в състава на думата, изговор на глаголите от първо лице множествено число сегашно време, изговор на съществителните от мъжки род в пълната им членна форма, изговор на форми за учтивост, изговор на числителните имена и бройна множествена форма.

Глава шеста, озаглавена МЕТОДОЛОГИЯ НА ОБУЧЕНИЕТО ПО ПРАВОГОВОР, детайлно представя методическите основи в работа по правоговор – специфики, етапи и педагогически принципи, както по отношение на книжовните норми, така и по отношение на правилните учленителни и акустични характеристики на всеки звук. В главата е направен анализ и е изложена структура на практическо занятие по правоговор, дадени и описани са видовете упражнения в овладяването на говорните звукове и фонетичните закони, както и общите положения в алгоритмите за автоматизация на звуковете. Във втората част на главата – предлагаща практическо съдържание, най-подробно са представени схеми за автоматизация в морфемите и думите на съскавите съгласни звукове „с“, „з“, „ц“ и „дз“, шушкавите съгласни звукове „ш“, „ж“, „ч“ и „дж“, сонорните съгласни звукове „л“ и „р“ и на веларните съгласни звукове „к“ и „г“. В края на главата се дефинира целта и значението на работата с автоматизирани редици (скороговорки) за овладяване на дадени звукове в сложни позиции, т.е. при натрупване на даден звук в изречения, понякога лишени от сериозен смисъл. За всяка автоматизирана редица са посочени педагогическите цели чрез подробен фонетичен анализ. Представените скороговорки са групирани в следните категории: общи скороговорки, за източна диалектна мекота, за звук „л“, за звук „р“, за съскавите съгласни („с“, „з“, „ц“ и „дз“) и за шушкавите съгласни („ш“, „ж“, „ч“ и „дж“). Като приложение към главата са дадени авторски студентски скороговорки, които

представяват импровизирано студентско творчество върху звуковете, с които срещат проблеми.

Принципите, върху които е изграден труда, са научната и педагогическа теоретико-практическа работа на преподавателите по сценична и публична реч в катедра „Сценична реч“ на Националната академия за театрално и филмово изкуство „Кръстьо Сарафов“, както и методите, техниките и практиките в работата на българската логопедична школа.

Идеята на изследването е максимално изчерпателно, в полза на научното детерминиране на ортоепията като част от обучението на актьора и в крайна сметка в полза на читателя – педагог или обучаващ се, да се поднесе цялостна информация за анатомо-физиологичните аспекти на говорния апарат, невропсихологичните основи на говорния процес, невролингвистичните специфики на езика и говора, и най-вече за психофизичните, биомеханични и фонетични принципи за изговор на звукове и правилата за тяхното комбиниране в потока на речта. В този ред на мисли първите глави на изложението имат информативен и теоретичен характер, докато последните глави имат изцяло разяснителен и практичен характер във връзка с правилното изговаряне на даден звук, промените, настъпващи с него при комбинирането му с други звукове, и най-вече примери и варианти за автоматизиране на правилния му изговор в различни по големина и сложност отрязъци на звучащата реч.

В главите на изложението максимално синтезирано са представени теоретичните и научните открития в областта на анатомията, физиологията, психофизиката, невропсихологията, невролингвистиката, българската граматика с двата си основни дяла – морфология и синтаксис. Задълбочено внимание е отдадено на фонетиката, терминологичните основи на книжовния изговор, сценичната и публична реч. Стремешът е бил доминираща част от текста да бъдат правоговорните норми на книжовния български изговор, звукообразуването на фонемите, както и множеството примери и упражнения за овладяване на тяхното правилно произнасяне и за автоматизацията им в по-сложни звукови комбинации. Поради тясната насоченост на текста към определен контингент от читатели – преподаватели, изследователи и студенти, стремешът на автора е бил сложната научна терминология, неминуемо свързана със съдържанието на научното изследване, да бъде достъпно поднесена. Ето защо стилът на текста е опростен, а научната терминология и педагогическата лексика са поставени в скоби, там където е необходимо разяснение.

Значението и мястото на правоговора в сценичната и публичната реч е фундаментално и от тази гледна точка едно такова изследване, обединяващо в себе си обстойно теоретично изследване на гласово-говорната функция в съчетание с детайлизираните практически аспекти на звучащата книжовна реч, подкрепени с множество упражнения и схеми за работа, ще допринесе за по-задълбоченото, целенасочено и успешно овладяване на речта от студентите. Наред със своите тясно специализирани цели научното изследване ще обогати цялостната лингвистична и обща култура на студентите, а оттам ще има ползотворен ефект и в работата с художествен текст в занятията по сценична реч. Настоящият труд е полезен и по отношение на

методологичните, педагогическите и теоретико-практическите аспекти в работата на гласово-говорните педагози и като полезен наръчник в работата им със студентите в дисциплината „Правоговор“. Настоящият труд в едно бъдещо издание би бил полезен наръчник и за кандидат-студенти и студенти, драматични и куклени актьори, театрални и кино режисьори, учители и презентатори, телевизионни и радио журналисти, както и за всеки читател, който се интересува от гласа и книжовния български говорим език. В крайна сметка езикът е жив организъм, който постоянно се обогатява и оцветява, деформира и видоизменя от своите ползватели, което подсказва, че това научно изследване има и историческа стойност, колкото и нескромно да звучи, защото представлява моментна снимка на днешният говорим български език. Освен това всички усилия за съхранението на книжовния български език, като носител на национална култура, които полагат преподавателите по правоговор в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“, са отразени в малка или голяма степен в този текст. В същото време съвременната „замърсена“ звукова среда, неподготвеността на началните и средни учители по отношение на говоримата реч, лошата говорна култура на подрастващите, изпъстрена от чуждици и поднесена „модерно“ са сигнална лампа и то не за претенциозни и научни квалификации, а за тенденции на съвремието, които трябва да държат нащрек всички милеещи и радеещи за съхранението на книжовния български език. И в същото време педагозите трябва спокойно и рационално да изследват случващото се, без да забравят, че „днешните грешки може да се превърнат в утрешни изменения на езика“.

Понятията език, говор и реч са едни от основните термини в гласово-говорното обучение на актьора, за които често няма изчерпателно и точно разбиране.

„Гласът е психофизически феномен, детерминиран като такъв от еволюцията и физиологията и формиран във филогенезата, докато говорът е психомоторен феномен, детерминиран като такъв от генетичните предпоставки и формиран в онтогенезата.“¹⁰

Чрез гласа се проявява речевата способност на човека, т.е. неговата езикова и говорна компетенция. Езикът е психичен феномен, знание, ментална енергия, представна, нематериална и идеационна субстанция, която външно се проявява чрез говора.

„Езикът е най-важното средство за общуване на хората. Той е звуков израз на мисълта. Чрез него се съхраняват всички постижения на човешката мисъл и се предават на поколенията. (...) Езикът е обществено явление, създадено от целия народ, през вековете.“¹¹

Говорът е вид звукова, специфично смислова човешка сигнализация, външна проява на езика чрез сложни, специализирани и координирани движения под командите на мозъка и централната нервна система. Говорът е свръхважна човешка способност, която позволява да се произвеждат и организират членоразделни звукове, съобразно анатоמו-физиологичните дадености, психичния и духовен свят, звуковата среда, и

---

¹⁰ Димитров-Мечкарски, Тодор. Терминологични основи на сценичната реч, изд. Фараго, С., 2019, с. 16

¹¹ Михайлов, Борис и Георгиева, Мара. Техника на говора, изд. Наука и изкуство, С., 1963, с. 7

представлява висша степен на човешко поведение. Ако най-кратката дефиниция за езика е знание, то тази за говора е умение.

„Езикът (речта) е антропогенетично възникнала психична функция, представляваща огромен скок в развитието на човека. Появата му е резултат от еволюцията и същевременно условие за усъвършенстване на човешкия вид. Като висша форма на развитие на материята, речта и мисленето отличават съществено човека дори от най-съвършените животни.“¹²

Езиковата компетентия и интелектът се формират на базата на генетични и анатомични предпоставки чрез сетивно-сензорните системи, или наричани в съвременната наука модалности – зрение, слух, обоняние, вкус, тактилност и пр., и благодарение на висшата психична функция – гнозис.

Диалектът (от гр. διάλεκτος – говор, наречие), или поместният говор, е разновидност на даден национален език, която не е нормирана и се използва за неформално общуване между хората от дадена териториална или социална общност. Диалектите се изучават от науката диалектология, която е дял от езикознанието. Всеки диалект има спецификации, които го отличават от книжовния език, а именно:

- фонетични – едни и същи думи се изговарят с различен фонетичен строеж
- лексикални – дадени лица, обекти и явления се назовават с различни думи
- граматически – морфологични и синтактични разлики в говорите

В зависимост от разпространението си диалектите биват: *териториални* (местни, географски, локални) и *социални*.¹³

Териториалният диалект е разновидност на езика, която се използва на част от езиковата територия и служи като пълноценно средство за общуване на населението на тази територия.

Социалният диалект (социолектът) е езикова разновидност, изградена на основата на социален статус – класа в обществото, или иначе казано субкултура.

Наречието, най-просто казано, е група диалекти, които имат общи черти, и представлява социолингвистичен термин за обозначение на най-крупното подразделение на езика, обединяващо група говори, свързани помежду си от общи феномени, нефигуриращи в другите наречия на езиковата общност.

В българската езикова общност съществуват две големи наречия – източно и западно. Всички диалекти, заемащи източната половина на територията на България и характеризиращи се със засилена мекота (палатализация), се обединяват в едно наречие, което по географски признак може да се дефинира като *източно*, а като фонетичен признак – *я-каво*. На същия принцип всички диалекти, заемащи западната половина от

---

¹² Ценова, Цветанка. Основи на логопедия, изд. СУ „Св. Климент Охридски“, С., 2012, с. 171

¹³ В този ред на мисли трябва да посочи и понятието идиолект, макар да е в съвсем друг контекст. *Идиолектът* (гр. idios – собствен, своеобразен, особен и lego – говоря) представлява съвкупността от езикови и речеви спецификации на отделния индивид, неговата гласова характеристика и маниер на говора. Сценичните образи на персонажите и техните гласови характеристики представляват вид идиолект. – бел. авт.

територията на страната и характеризиращи се със засилена твърдост на говора (депалатализация), се обединяват в наречие, което по географски признак се означава като *западно*, а по фонетичен – *е-каво*.

„Границата между източното и западното наречие започва от устието на р. Вит, върви на югозапад, пресича Стара планина при Гълъбец, продължава на юг към Ихтиман, след това прави голям завой дълбоко на изток към Пазарджик и Пещера. Завива отново на запад и след като достигне западно от Якоруда и Разлог, взема отново югозападна посока към Солун. В съседство с тази граница от запад са следните селища: Долна Митрополия, Горна Митрополия, Плевен, Горни Дъбник, Луковит, Карлуково, Роман, Караш, Калугерово, Осиковица, Правец, Етрополе, Стъргел, Горно и Долно Камарци, Байлово, Голяма Раковица, Вакарел, Ихтиман, Славовица, Сестримо, Ветрен, Малко Белово, Велинград, Обидим, Кремен, Хотово, Петрич. В съседство с я-товата граница от изток са: Никопол, Бръшляница, Божурица, Биволаре, Опанец, Бъркач, Беглеж, Бежаново, Ъглен, Дерманци, Лазар Станево, Угърчин, Славщица, Голяма Брестиница, Малка Брестиница, Добревци, Ябланица, Видраре, Брусен, Лопян, Буново, Мирково, Смолско, Средногорец, Каменица, Поибрене, Сребрино, Щърково, Динката, Памидово, Драгор, Пазарджик, Мокрище, Паталеница, Црънча, Дебращица, Радилово, Пещера, Батак, Якоруда, Добърско, Белица, Горно и Долно Драглище, Годлево, Разлог, Банско, Ковачевица, Мелник.“¹⁴

Книжовният език, наричан още литературен, е система със строго определени правила за реализиране на езика в говорна форма, която се смята общовалидна и официална. Такива правила не съществуват в различните регионални прояви на езика – наречия, диалекти, говори, жаргони, разговорен стил и др. Книжовният език е нормативен както по отношение на писмената, така и на устната реч. Съществуването на правописни, правоговорни и граматически правила, оформени в историческото развитие на езика, е условие *sin qua non* за съхранение и развитие на културата и националната идентичност. Българският книжовен език е изграден „отдолу нагоре“, т.е. от общата колоритност и вариативност на поместните говори се изграждат и общовалидни правила и закони, които залягат като норми на книжовен език и говор.

Правоговорът (гр. *ὀρθοέθεια*, от *ὀρθός/orthos* – правилен и *ὄρος/eros* – реч) като понятие се среща в научната литература с названието ортоепия. Правоговорът, разгледан в по-широк план, обхваща области от анатомията, психологията, медицината, езикознанието, логопедията, невропсихологията, невролингвистиката и пр.

„Проблемата за правоговора, разгледана широко, обхваща въпроси от всички области на езика – фонетика, морфология, синтаксис, лексика и ударение. За сценическата реч обаче са необходими преди всичко законите от областта на звуковете – на фонетиката, някои правила от областта на граматическите форми и въпросът за ударението. Синтактичните неправилности и диалектният речник не могат да бъдат разгледани в книга за сценическата реч.“¹⁵

¹⁴ Стоянов, Стоян. Граматика на българския книжовен език, изд. Наука и изкуство, С., 1977, с. 7

¹⁵ Георгиева, Мара. Българска сценична реч, изд. Наука и изкуство, С., 1973, с. 94

Казано възможно най-просто, правоговор е правилното произношение на звуковете – фонемите и техните варианти и повлияванията им в потока на речта, думите – правилният им изговор като цялост и свързванията помежду им, и фразите – организацията и изговора им съгласно законите и специфична устна традиция на даден книжовен език.

„Правоговорът се създава в продължение на много години въз основа на законите, по които функционира фонемната система на даден книжовен език, въз основа на възприетите изговорни традиции и тенденциите на тяхното развитие.“¹⁶

Доминиращата част от научни дисциплини, имащи пряка или косвена връзка с обучението по правилен изговор в сценичната и публична реч, водят своето начало от езикознанието.

Най-пряка връзка обучението по правилен изговор има с фонетиката. *Фонетиката* е клон на езикознанието, занимаващ се със свойствата на говорните звуци (акустическите качества на звука) и механизма, по който те се създават, повлияват и възприемат (артикуляционни движения, акустичен състав, артикуляционно-акустични трансформации, слухова идентификация и пр.). Фонетиката е свързана с *фонологията*, която изследва формата и структурата на езика, т.е. говорния звук, както и ударението и интонацията (супрасегментните явления) от гледна точка на говорната комуникация. Тези две науки са взаимосвързани и взаимодопълващи се по отношение на разбирането за чистотата на изговор на книжовния български език.

Горните науки, тясно свързани с езика и говора, не могат да се разгърнат без ученията на следните науки:

- анатомия, изучаваща строежа на организмите;
- ортодонтия, изучаваща твърдите и меки тъкани в устната кухина, правилната оклузия и пародонта;
- физиология, изучаваща нормалното протичане на жизнените процеси;
- неврофизиология, изучаваща функциите на нервната система;
- медицина, изучаваща системите на човешкия организъм, заболяванията и тяхното лечение;
- психология, изучаваща мисловните процеси и възприятията, познавателната способност, вниманието, емоциите, мотивацията, функционирането на главния мозък, психологията на личността, поведението и междуличностните отношения;
- невролингвистика, изучаваща отношенията интелект (език) – главен мозък и поспециално обяснението на неврологичните основи на знанието и използването на езика, специфичните зони на мозъка, отговарящи за поведението, процесите на паметта, вниманието и намеренията, езиковото възприятие и др.

Към гореспоменатите накратко науки не може да не се прибави и парамедицинската и интердисциплинарна наука логопедия, която изучава езиковите патологии и терапия.

---

¹⁶ Тилков, Димитър и Бояджиев, Тодор. Българска фонетика, изд. Наука и изкуство, С., 1977, с. 190

В зората на своето съществуване човешкият индивид се е развивал и усъвършенствал на първо място своите животоподдържащи системи – опорно-двигателна, дихателна, храносмилателна, сетивна, имунна. Магията на словото човечеството разкрива доста по-напред в своето еволюционно развитие. Говорната функция при човека се развива на по-късен филогенетичен етап, адаптирайки за тази нова своя способност вече наличните органи на храносмилателната и дихателната системи.

„Идеите за произхода на езика в исторически план са много и различни, всяка концепция е формирана под влиянието на различни разбирания и философски догадки.“¹⁷

Изследванията върху произхода на езика като човешка феноменология са много, а най-открояващи се са:

- Херодотовата легенда за произхода на езика
- Теорията на обществения договор на Жан-Жак Русо от XVII век
- Звукоподражателната и междуметната теории от XIX век
- Трудовата теория на Лудвиг Ноаре от XX век
- Рефлексната теория на Вунд
- Еволюционната теория от XX век
- Теорията за вродената граматика на Ноам Чомски от XX век

Онтогенезата (гр. *ontos* – възраст и *genesis* – развитие, растеж) е понятие, с което се назовава индивидуалното развитие на човешкото същество от неговото зачеване до края на живота му, докато филогенезата разглежда развитието на човешкия индивид в цивилизационен и еволюционен план. Онтогенезата започва от оплождането на яйцеклетката от сперматозоида, преминава през всички етапи на вътреутробния живот (пренаталния период), включва раждането (перинаталния период), както и целия живот (постнаталния период) и завършва със смъртта на индивида. Онтогенезата се проявява в количествени изменения, с които се увеличава масата на организма, и в качествени – диференциране на нови органи, системи и белези и т.н. Тя се извършва в последователни стадии, които протичат при точно определени условия. В онтогенетичното развитие на индивида развиването и усъвършенстването на говорната функция следва точно определена последователност. Тази последователност изисква детето първо да започне да диша само непосредствено след раждането, да развие сукателен и гълтателен рефлекс, да започне да гука, да произнася по-сложни нечленоразделни звукови вериги, интонационно наподобяващи говора на близките и след това да започне да развива членоразделна реч – от кратки едносрични думи, през две думи и/или прости словосъчетания, до три и повече думи, обособени във фраза.

На същия принцип и в същата последователност, по която се развива говорната способност, се овладяват и техниката на говора и правоговора – овладяване на дишането, развиване сръчността на артикулационните органи, осмисляне и овладяване на

---

¹⁷ Панайотова, Надежда. Деформации на публичната и сценична реч – отражение на кризата в обществото, изд. Ефрема, С., 2019, с.11-12

артикуляционните движения и акустичните специфики на отделния звук и автоматизирането му в срички, думи, словосъчетания, фрази и т.н. Промяната и усъвършенстването на говорния стереотип по отношение на правилния книжовен изговор за сценична и публична реч независимо от възрастта трябва да премине през тази последователност. Обучението по правоговор изисква време, труд и постоянство, защото промяната на говорния стереотип на зрелия човек представлява в самата си същност по-сложен психофизичен процес – разбиване на грешния стереотип, създаване на нов и затвърждаване му.

Филогенезата (от гр. φῦλον – вид, род, племе, и γένεσις – развитие, растеж), срещано в научната литература и като филогения, представлява понятие, с което се назовава цялостното еволюционно развитие на даден вид на планетата, както и отношенията между различни организми и тяхното развитие. Тя се опитва да проследи еволюционната история на целия живот на планетата и се основава на хипотезата, че всички живи организми имат общ произход. Общата филогения на видовете може да се представи с дървовидна структура, свързваща всички съществуващи и изчезнали видове в единно *дърво на живота*, показващо генеалогичните отношения между тях – генетични и анатомични прилики.

Онтогенезата (гр. ontos – възраст и genesis – развитие, растеж) е понятие, с което се назовава индивидуалното развитие на човешкото същество от неговото зачеване до края на живота му, докато филогенезата разглежда развитието на човешкия индивид в цивилизационен и еволюционен план. Онтогенезата започва от оплождането на яйцеклетката от сперматозоида, преминава през всички етапи на вътреутробния живот (пренаталния период), включва раждането (перинаталния период), както и целия живот (постнаталния период), и завършва със смъртта на индивида. Онтогенезата се проявява в количествени изменения, с които се увеличава масата на организма, и качествени – диференциране на нови органи, белези и т.н. Тя се извършва в последователни стадии, които протичат при точно определени условия.

„Езикът и речта се овладяват паралелно с физическото и умствено развитие на детето и състоянието им служи като показател за неговото общо развитие. Изследователите на детското езиково развитие го описват като процес на синхронно овладяване на компонентите на езика, протичащ паралелно с усъвършенстването на мускулно-речевата дейност на детето и общото психофизическо развитие. Езикът се развива поетапно като елемент на общото когнитивно съзряване, успоредно с развитието на паметта, мисленето, въображението, емоционално-волевата сфера. Предшестващото равнище на развитие винаги има подготвителна роля по отношение на следващото и не се замества веднага от него, а за известно време равнищата функционират едновременно. Достигнатото във всеки предшестващ етап равнище на езика обуславя по-нататъшното му развитие и обогатяване. Овладяването на писмения език е възможно, ако устният е овладян в достатъчна степен. (...) В онтогенетичен план езиковото развитие протича в последователност с универсален характер, в която отделните изследователи очертават различен брой периоди (етапи). Всички периодизации отразяват общи, универсални закономерности на развитието. Универсалните закономерности се съчетават със

специфично-езикови влияния, към които в науката се проявява голям интерес.¹⁸

Като акустично явление човешкият глас е изумителен звуково-смыслов инструмент, който не би могъл да бъде възпроизведен в качествено отношение от най-съвършените звукопроизвеждащи технологии. Като анатомично и физиологично явление гласът представлява физически материал, чрез който се изразява една от най-висшите прояви на нервна и мисловна дейност в човека. Като социално явление гласът заема ключово място в комуникационните и социо-културните отношения между хората и е фундамент на цивилизационното развитие. В своите две прояви – слово и пеене, човешкият глас има доминиращо значение в историята на човешката цивилизация. Гласът и неговото майсторско владение са основен инструмент в много професии. Ларинксът е, може да се каже, единственият орган в човешкото тяло, тясно специализиран за глас и говор. Ларинксовата кутия, която се намира в пресечната точка на дихателните и храносмилателните пътища, има няколко психо-физиологични функции: на първо място, опорна функция по отношение на черепната кутия, основната ѝ функция е сфинктеровата защита на дихателните пътища от попадането на твърди частици, а най-младата, но най-пълноценна за човека от гледна точка на неговото съществуване, е фонаторната, т.е. образуването на гласа и членоразделната реч. Фонаторната функция е резултат на нервни импулси от ЦНС и се реализира чрез диференцирани, високо специализирани и координирани движения на гласовите гънки. От гледна точка на еволюцията за първи път фонаторна функция се проявява при саламандрите и се специализира при бозайниците, като достига своята връхна точка на развитие при човека. Стадиите в развитието на гласа са: *доучилищен, домутационен, мутационен, постмутационен*.

Гласообразуването е сложен двигателен акт, около чиито функционални механизми се градят различни научни теории през вековете. Гласообразуването при човека е необходимо да се разглежда като съвместна дейност на много органи, които под ръководството на централната нервна система вземат участие в тази висша човешка проява. Фонацията изисква синхронност на действието на три звена, които могат да бъдат разделени на три основни групи:

- органи, доставящи материята на звука – бели дробове, бронхи, трахея, инспираторни и експираторни мускули
- органи, произвеждащи основния звук – ларинкс, гласови връзки (гласови гънки)
- органи, преработващи акустично основния ларинксов звук – надларинкс, устна и носна кухина.

Гласообразуването при човека е функция на фонаторния отдел на общия двигателен анализатор, което по своему е сложен двигателен акт, свързан с работата на речедвигателния център или зоната на Брока (поле № 44 по Бродман), моторната кора на главния мозък¹⁹ и някои подкорови структури. При фонационната дейност участие

---

¹⁸ Ценова, Цветанка. Логопедия, изд. Дита-М България, С., 2017, с. 29-30

¹⁹ Соматомоторните полета са част от кората на главния мозък и се делят на първично, вторично и допълнително поле. Първичното двигателно поле (поле № 4 по Бродман), наричано още първична моторна кора, заема цялото протежение на предцентрална мозъчна гънка (*gyrus precentralis*). Неговата структура е йерархично организирана, както следва: долната му 1/3 е свързана с движенията на главата и шията,

взимат 40 отделни мускула – дихателни, артикулационни, ларинксови, и то в много сложно съчетание, работата и ефективността на които се определят от централната нервна система. От съществено значение за гласопроизвеждането е нагласата на мускулите на ларинкса, която се изразява в промяна на напрежението, дължината и масата на гласовите гънки. Водеща роля при този рефлексорен акт играят редица рецепторни системи, пораждащи сетивни импулси, които чрез ларинксовия нерв се предават до мозъчния ствол.

Основно значение в езиковото и говорно развитие, както и в работата за гласово-говорен тренинг и правилен изговор в сценична и публична реч има слуховата функция поради пряката връзка на слуха и говора.

„Фонацията е тясно свързана със слуховата функция при пълна взаимозависимост на различни равнища на централната нервна система. Добре известен е следният постулат: „Човек гласово възпроизвежда това, което чува“. Тази зависимост е добре изследвана и формулирана от А. Tomatis (1956 г.) в три закономерности. 1. Първият основен закон гласи: „Гласът съдържа това, което ухото чува“, или по-точно „Ларинксът излъчва тези хармонични тонове, които ухото може да чуе“. Последствията от този закон Юсон определя като „ефекта на Томатис“. 2. От втория закон произхождат лечебните възможности, предлагани от първия закон. Той може да се формулира в следния вид: „Ако се възстановят правилно загубените или смутени честоти на увреденото ухо, то те се възстановяват незабавно и несъзнателно в гласопроизвеждането“ (...) 3. Третият закон гласи: „Принудително наложено, поддържано и дълго време повтаряно слушане окончателно изменя както слуха, така и фонацията“(...)“²⁰

За развиването на слуха във всичките му аспекти и способността за диференциация на звуковете на речта или на отклонението от нормата може да способства самостоятелната и пълноценна работа върху гласово-говорните недостатъци на обучаемите. „И в двете си прояви – говор и пеене, гласът е продукт на един и същ анатомичен субстратен инвентар, на една и съща функционална уредба, при неизбежното участие на не по-малко свършен, адекватно построен и функциониращ възприемателен и контролен уред – слуховия анализатор.“²¹

Фонопедията може да се определи като комплекс от педагогическо въздействие, насочено към постепенно активиране и координация на нервно-мускулния апарат на ларинкса със специални упражнения, корекция на дишането и личностна психологическа трансформация. Фонопедията се основава на физиологията на гласообразуването, на принципите на дидактиката и методологичните основи на

средната – с движенията на горните крайници, а горната трета – на туловището и долните крайници. Така тялото на човека е проектирано в това мозъчно поле, като главата и дисталните части на горния крайник заемат по-голяма площ в сравнение с трупа и долния крайник, което е свързано с извършването на сложни и фини движения от мускулатурата им. Това поле осъществява контрола на волевите движения на срещуположната (контралатералната) половина на главата, тялото и крайниците посредством кръстосаните пътища на пирамидната система. – бел. авт.

²⁰Максимов, Иван. Вокална фонология, изд. Музика, С., 1993, с. 184-185

²¹ Максимов, Иван. Вокална фонология, изд. Музика, С., 1993, с. 11

логопедията. Терапията, насочена към корекция на гласа, се извършва, като се вземат предвид патологичните промени в гласовия апарат, диагностицирани от фониятър или оториноларинголог, както и невропсихичното състояние на човека, за да се определи първичната или вторична природа на гласовия дефект.

„Нейната цел е да елиминира проблема с гласа или да се доведе до подобряване на неговите качества (...) Работата се провежда в следните етапи: 1) рационална психогепария; 2) промяна на говорното дишане; 3) постановка на адекватен глас чрез специализирани техники и фонационни упражнения; 4) автоматизиране на навиците за пълноценно гласоподаване. Логопедичната терапия протича по тази универсална методологична схема при нарушения на гласа с различен произход (функционален, органичен, психогенен), като общата методология се прилага чрез индивидуален и диференциран подход, тъй като е специфично зависима от конкретния случай.“²²

Елементи от тази обособена и структурирана в съвременната логопедия област се използват в една или друга степен и в работата на гласово-говорните и вокални педагози в работата със студенти в театралните училища по целия свят.

Интересът към болестите при човека, в това число и речевите нарушения, датира още от езотеричния мистицизъм и преднаучната медицина в древния Изток около 5-6 хиляди години преди Христа. *Речевите нарушения*, срещани в литературата и като *комуникативни нарушения*, могат да бъдат придобити или на развитието, могат да възникват самостоятелно или комплексно, могат да касаят двете направления на комуникацията – продукцията и перцепцията на реч, в проявата на устната или писмената реч, в интелектуалната компонента на езика или във физиологията на периферните говорните органи. Най-общо можем да разделим речевите нарушения на *говорни* – касаещи компонентите на говора, и *езикови* – касаещи компонентите на езика. Срещат се и *смесени* речеве нарушения, обединяващи прояви на гласова и езикова патология.

Фонологията е в основата на фониятричната дейност и представлява интердисциплинарно научно поле, което има връзка с медицински научни полета и практики като логопедия, неврология, психиатрия, ендокринология и пр., както и с немедицински – лингвистика, фонетика, педагогика, акустика, психология и др. Това научно поле и неговите открития е основа в работата на фониятри, вокално-инструментални изпълнители, вокалните и гласово-говорни педагози и други.

Речта, като събирателно понятие за езиковата и говорна компетенция на човека, представлява обмяна на информационни съобщения чрез процеси на вербално кодиране и декодиране. Речевите способности са детерминирани в мозъчната структура на човека и в устройството на нервната система. Невробиологично мозъкът и нервната система са устроени, така че да се овладява и използва език. Според Стивън Пинкър²³ езикът е инстинкт, той се заражда още в процеса на преплитане на две различни нишки ДНК, съответно в хромозомния набор на ембриона. Когато ембрионалните клетки се делят, те предават своите генетични езикови кодове на други клетки. Тези клетки се групират и

²² Ценова, Цветанка. Методи за лечение и усъвършенстване на гласа в исторически и в съвременен контекст (статия), сборник с доклади „Гласът – средство за въздействие“, изд. Фабер, С., 2020, с. 62

²³ Стивън Пинкър е канадски психолог и автор на редица популярни книги. <http://stevenpinker.com/>

се превръщат в общности – системи, които се координират, еволюират и създават по-сложни езикови системи за комуникация на клетъчно ниво. Този величествен процес доказва, че говорът и езиковата способност имат основополагаща роля в усвояването и използването на езика и говора от поколенията. Това е мощен аргумент в подкрепа на тезата, че говорът като умение трябва да се развива и усъвършенства от всички членове на обществото. Аргумент е също така по отношение на педагогическата работа не само по сценична реч и правогор в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“, но и за всички учители и възпитатели във всяка сфера на образователната система.

„Сложността на езика, от научна гледна точка, е вроден елемент от биологичната ни природа. (...) Езикът е необикновена част от биологическата конструкция на нашия мозък. Езикът е сложно специализирано умение, което се развива у децата спонтанно, без съзнателно усилие или формално обучение, употребява се без съзнание за скрита в него логика, качествено еднакъв е при всеки индивид и се различава по общите способности за обработване на информация или разумно поведение.“²⁴

От една страна, мозъкът постоянно комуникира процесите в самия себе си и с цялата физиология на индивида – това условно можем да наречем микросвят на комуникация. И понеже човекът се е обособил като „социално животно“, то резонно е да се каже, че в процеса на своята еволюция мозъкът се е пригледил да общува и с други мозъци – макросвят на комуникация. Развитието на човешката култура и цивилизация е свързано с все по-дълбоко проникване в същността и закономерностите на природата и на човешките взаимоотношения. Това означава непрекъснато усложняване на човешкия интелект, на човешкото мислене, което пък изисква и усложняване на говора – на неговата организация, богатство и състав, за да се пораждат и изразяват адекватно все по-сложните мисли.

В моторната зона на главния мозък се систематизират и съгласуват в последователност етапите на всички видове двигателни актове – от най-простите до най-сложните. Въпреки че двигателните неврони са разпръснати из всички кортикални и субкортикални полета на мозъка, то пред Роландовата бразда в челния дял на всяка хемисфера са концентрирани най-много моторни неврони или т.н. първична моторна зона, контролираща волевите движения. Всяка част на тази зона, наричана още моторна кора, отговаря за движенията на отделни части на тялото. Най-важните и фундаментални по отношение на езика и говора полета в мозъка са *Речедвигателен център на Брока*, наричан още „зона на Брока“, и *Речеслухов център на Вернике*, наричан още „зона на Вернике“. Речедвигателната функция се осъществява от *зоната на Брока* (мозъчно поле № 44 по Бродман), което се намира в задния край на долната челна гънка на лявата хемисфера в близост до моторната зона на лицевата мускулатура. Пол Пиер Брока (1824 – 1880) е френски лекар и патологоанатом, получил световна популярност с откриването на речедвигателния център в мозъка. С това свое откритие Брока лансира тезата, че висшите психични функции са локализирани в точно определени структури на мозъка. През 70-те години на XIX век, когато Карл Вернике открил топичното представителство на речеслуховия център в мозъка и разработил подробно патогенните последствия от

---

²⁴ Пинкър, Стивън. Езиковият инстинкт, изд. Изток-Запад, С., 2007, с. 47

неговото увреждане, тезата на Брока за функционалната специфика на коровите анализатори се потвърдила окончателно. Брока бил един от първите в науката, който обвързал анатомичната структура на черепа с интелектуалния потенциал на личността, умело дистанцирайки се от научните спекулации на социалдарвинизма и френологията. Зоната в мозъка, носеща името на този учен, отговаря за изговарянето на думите и вокализацията – всички сложни движения, в които са ангажирани координираните съкращения на мускулите на артикулаторите (език, бузи, устни, фаринкс, ларинкс) и на дихателната мускулатура по отношение на равномерността на въздушната струя. Зоната на Брока също така подава команди за осигуряване на дихателната сила или материята на нашия глас. Смесловото съдържание на речта се оформя в резултат на интегративни процеси в *зоната на Вернике* (мозъчно поле № 22 по Бродман), намираща се в задния край на горната слепоочна гънка. Карл Вернике (1848 – 1905) е немски лекар, анатом, психиатър и невропатолог. Скоро след като Пол Брока публикува откритията си относно езиковия дефицит, предизвикан от увреждането на това мозъчно поле, което днес се нарича зона на Брока, Вернике, правейки изследване на ефектите на мозъчните болести върху речта и езика, забелязва, че не всички езикови дефицити са причинени от увреждане на полето на Брока. И по-точно, увреда в лявата горно-задна слепоочна гънка предизвиква езиков дефицит и по този начин се дефинира така нареченият синдром – афазия на Вернике. Зоната в мозъка, носеща името на този велик учен, представлява асоциативната зона на езиковите функции, в която се обединяват зрителна, слухова, тактилна и др. информация, свързана с речта, и се оформя смисловата (семантичната) страна на речта. Тази зона, развита още преди проговаряне в психолингвистичния онтогенезис, преработва възприетите думи и ги съпоставя с паметови следи от минал интелектуален или телесен опит. Функционалната цялост на зоната на Вернике е най-важното условие за разбиране смисъла на чутите или прочетени думи и фрази, за оформянето на език – понятия и представи за нещата, както и за да се изразяват смислово пълноценни съждения.

Овладеяването на езика и говора, както и много други вродени предпоставки, започва още от първите дни след раждането и става едва забележимо, последователно, несъзнателно, спонтанно и без усилия. Основата на овладяването на езика и говора в крайна сметка се оказва комуникацията с хората от близкото окръжение след раждането (постнаталния период), както и слуховата функция, развита още във вътреутробния живот (пренаталния период). Основата, на която започва процесът на овладяване, са два елемента, наречени в невролингвистиката: входни езикови данни и паралелна информация. *Входните езикови данни* представляват звуковите отрязъци, които възпроизвеждат близките в окръжението на новороденото и които детският слух идентифицира в ранните етапи на развитие на своя фонемна гнозис. *Паралелната информация* представлява по същина извънезиковата информация за речевата ситуация, съпътстваща входните данни, която още крехките сензорни системи на новороденото успяват да уловят – какво вижда и чува, кой участва, къде и кога, възприемайки някакви звукови последователности. Паралелната информация има важно значение не само за развитието на езиковата компетенция, т.е. съотнасянето на звуковите отрязъци с някакви бегли представи за същността на предметите, хората и явленията, но и за цялостното

когнитивно развитие. Съвременната невролингвистика приема, че основите на езиковото развитие, говорната компетентност и комуникационната способност се изграждат до към третата година от живота, а след това се специализират и разгръщат, като процесът приключва в пубертета.

Може да се обобщи, че основа за развитие на езиковата база, говорната компетентност и комуникативната способност са овладяването на двете перспективи на речта, т.е. перцепцията (възприемането и разбирането на чутото) и продукцията (планиране и осъществяване на говора) на реч, което се осъществява чрез плавното и постепенно увеличаване на словния запас в менталния речник и усвояване на граматичните аспекти и конструкции на езика.

Според формулирания от Роман Якобсон възглед за детското фонологично развитие има строга последователност на образуването на фонологичната система на говорните звукове при децата.

Фонемната онтогенеза представлява последователността на овладяване на звуковете в артикулационен и акустичен аспект. Всеки говорен звук има своя артикулационна специфичност и фокус и поради това се отделят онтогенетични групи звукове с различна произносителна сложност. Поради този факт звуковете се появяват поэтапно в говора на детето и всеки следващ „стъпва“ върху овладяната в предходните звукове артикулационна сръчност. Във фонемната онтогенеза, или срещана още като *онтогенетична периодизация на артикулацията*, се наблюдава следната последователност:

- *Ранна онтогенеза* – от раждането до първата година, година и половина – гласните (представляващи музикален тон, овладян с плача на детето) и устените (лабиални) съгласни „м“, „б“, „п“ (близки като биомеханика до сукателните движения)
- *Средна онтогенеза* – от година, година и половина до двегодишна възраст – сонорните съгласни „н“ и „й“ (голямо наличие на музикален тон), алвеолните (венцови) съгласни „т“ и „д“ (близки до движенията на езика за раздробяване на храната), лабио-денталните (устено-зъбните) съгласни „ф“ и „в“ (близки до движенията на зъбните редици за разкъсване на храната) и веларната (небната) съгласна „х“ (поради сходството с гълтателното движение на корена на езика)
- *Напреднала онтогенеза* – от две до две и половина, тригодишна възраст – веларните (небните) съгласни „к“ и „г“ (поради сходството им с гълтателните движения) и алвеолните (венцови) съгласни „с“, „з“, „ц“ и „дж“ (поради увеличаване на дихателната сила на организма и дъвкателните движения на зъбните редици)
- *Късна онтогенеза* – от три до четири, четири и половина години – шушкавите небни съгласни „ш“, „ж“, „ч“ и „дж“ (още по-голямата дихателна сила на организма) и сонорните съгласни „л“ и „р“ (най-трудните биомеханични звукове).

Граматиката е дял от езикознанието, който изучава строежа на езика. Терминът граматика е с гръцки произход – *γραμματικὴ τέχνη*, което значи „изкуство на буквите“. Граматиката има два основни дяла – морфология, изучаваща строежа на думите, техните форми и значения, и синтаксис, изучаващ свързването на думите в словосъчетания и изречения, семантичните отношения между частите на изречението, видовете изречения и техните структурни, граматически и стилистични спецификации.

В настоящото изследване морфологията е разгледана като дял от граматиката, изучаващ строежа на думите и правилата за образуване на техните форми и граматически значения. Думата можем да определим като най-малкия самостоятелен смисъл, затворен в единна цялост – в рамките на звукова или писмена единност – изречен или изписан комплекс. В този ред на мисли освен сегментна страна, т.е. звукове в писмена или звучаща форма, думата има и семантична страна, т.е. смислово съдържание за предмет, обект или явление. Макар и самостоятелна, думата не може да се реализира без нейното отнасяне към по-големи цялости на речта – словосъчетанията и изреченията.

От трите основни класификации на думите – синтактична, морфологична и семантико-граматична, пряка връзка с гласово-говорното обучение имат семантико-граматичната класификация, дяляща думите на десет вида части на речта, а именно: съществителни имена, прилагателни имена, числителни имена, местоимения, глаголи, наречия, предлози, съюзи, междуметия и частици.

Звукът като акустично явление представлява надлъжна механична вълна – трептене на материята, която се предава като периодична промяна на налягането и се възприема от слуха. В чисто физически план звукът представлява трептене на вълните във въздушна, газова или течна среда, които човешкото ухо е способно да долови. Звуковете на човешката реч имат характеристиките като на всеки друг вид звуци в природата.

Българската фонетична система е съставена от 45 звука (фонемите) и 30 букви (графемите). Правилата, с които се установяват буквените символи (графемите) и знаците в писмения език, както и задължителните принципи за употребата им се нарича *правопис* или *ортография*. Българският правопис е изграден върху две фундаментални основи – фонетична и етимологична. Българската писмена система е етимологична, защото изписването на дадени думи се води от произхода им, а не от това как се произнасят (напр. враг – врак /се произнася/, сграда – зграда /се произнася/ и др.). Българската писмена система в доминираща степен е фонетична, т.е. звукова – изписва се, както се произнася. Това подсказва, че всеки звук би трябвало да има свой белег, писмен знак – буква. Това, разбира се, не е така. В българския език има шест основни гласни звука – „а“, „ъ“, „о“, „у“, „е“, „и“, но за тяхното писмено означаване в азбуката ни има осем букви (графемите) – „а“, „ъ“, „о“, „у“, „е“, „и“, „ю“, „я“, както и знак за мекост на предхождащата го съгласна „б“, който в съвременния език се употребява само пред „о“. Както „я“, така и „ю“ представляват един знак, но означават две гласни, съответно „и“ и

„а“, „и“ и „у“, като имат и две различни проявления в зависимост от положението си. Например „я“ след съгласна смекчава – „тя“, но в началото на думата и след гласна представлява „йа“ – „ям“, „твоя“. По същия начин „ю“ след съгласна смекчава – „дюла“, но след гласна и в началото на думата представлява „йу“ – „юли“. Съгласните звукове пък в българския език са 39 – 21 твърди, съответно „б“, „в“, „г“, „д“, „ж“, „дж“, „з“, „дз“, „к“, „л“, „м“, „н“, „п“, „р“, „с“, „т“, „ф“, „х“, „ц“, „ч“, „ш“ и 18 меки „б“, „в“, „г“, „д“, „з“, „дз“, „к“, „л“, „м“, „н“, „п“, „р“, „с“, „т“, „ф“, „х“, „ц“, „й“, но за тяхното писмено обозначаване имаме 21 букви. Буквата (графемата) „щ“ е един писмен знак, но представя два звука – „ш“ и „т“, докато „дз“ и „дж“ представляват два знака, но означават един звук.

Звуковете в речта нямат смислова стойност и не могат да съществуват самостоятелно, а се обединяват в по-големи цялости, които носят значение. Изречението от гледна точка на говоримата реч представлява верига от звукове, която има смислово-емоционална цялост. В този ред на мисли изречението представлява фраза (от гр. φράση – израз), защото е най-голямата фонетична единица, завършена по смисъл. Изреченията се разчленяват на по-малки фонетични единици – словосъчетания и думи, които отделно имат различен, декомотативен смисъл. Думата е основна структурна езикова единица, съставена от фонемни и морфемни, която носи и предава смисъл. Думата е съчетание от звукове, чрез което условно се назовават предметите, техните качества и характеристики, взаимодействието между тях, а така също мними и отвлечени понятия, пресъздаващи човешкото въображение.

„Думата не започва като дума...“ и за автора, и после за актьора „думата е малка видима частица от една огромна невидима формация“. Думата, която актьорът изрича, е плод на невидимия акт на съзнанието, подсъзнанието и духа. Поетът (или преводачът) е открил (след продължителни размисли или мигновено с лекота) думата, а актьорът, за да я произнесе, сътворява своя „огромна невидима формация“, от която ще се отрони звуковият образ на тази „малка частица“ думата.²⁵

Думите могат да имат преки и преносни значения. От своя страна те образуват още по-големи цялости, носители на по-голям смисъл – фрази или словосъчетания. Словосъчетанието е съединение на минимум две пълнозначни думи, които образуват смислово и граматично единство, изразяващо сложно понятие или отношение между понятия. Словосъчетанието е част от изречението, негов градивен елемент, докато изречението е цялост – граматическа, интонационна и смислова. От гледна точка на сценичната и публичната реч някои думи в потока на речта имат по-силна връзка и образуват словосъчетания, които говорещият разделя с логически паузи, с цел по-богата изразителност на речта, и така стават говорни тактове. *Говорните тактове* или, както ги нарича К. С. Станиславски, *словесни тактове* представляват интонационно свързани словосъчетания, които се отделят от другите части на фразата най-малкото чрез паузи.

Повлияванията в изговора на различните звукове най-често се реализират вътре в думите или т.н. словна фонетика, но те също така могат и да се получат между думите

---

²⁵ Борисова, Диана. Магията на словото, изд. Българска книжница, С., 2017, с. 125-126.

в звуковия поток, т.н. междусловна фонетика. Междусловната фонетика се назовава с термина сандхи (от санск. *saṃdhī* – връзка, съединение), взаймстван от индийската граматика, който за съвременния български книжовен изговор е най-вече между графични словни компоненти, обединени около един акцент, т.е. „свързани“ в акцентна дума. Междусловната фонетика на съвременния български книжовен език, за разлика от словната (вътрешна) фонетика на думата, се занимава с фонетичните изменения, на които са подложени най-вече крайните и началните звукове на две последователни думи в говора. Фонетичните изменения в междусловната фонетика са задължително явление, ако графичните думи са свързани акцентно, т.е. са обединени около едно смислово ударение, и по-рядко явление, ако думите са отделни пълнозначни думи със свое собствено смислово ударение.

Звуковете в българския език, както и в повечето езици, се делят на гласни (вокали) и съгласни (консонанти). Това делене на звуковете се извършва на базата на артикулационни, акустични и функционални характеристики, макар между тях да няма рязка различителна линия. В този ред на мисли в общата фонетика фигурират още два вида звукове – плавни и глайдове. Гласните фонеме имат признака вокалност, съгласните – консонантност, плавните – вокалност и консонантност, а глайдовете – липса на вокалност или консонантност. В българската фонетична система плавни са звуковете „л“ и „р“, а глайд е звук „й“ (йот, наричан по народному „и кратко“). В сричкообразуването централно място заемат гласните – те представляват ядрото на сричката, а към тях се присъединяват съгласните, които не могат самостоятелно да образуват сричка, респективно да бъдат ядро. Към тази тяхна особеност трябва да се прибави и слабата им способност да се обединяват помежду си в т.н. вокални съчетания, а предпочитат свързвания със съгласни, от което произлиза и вокално-консонантното равновесие на българския изказ и респективно звучността и мелодичното богатство на българския изговор.

Книжовната норма е система от задължителни условия на писмената (графична) и устната (говорна) реч, които са се установили трайно през историческото развитие на езика. Наречията в България се делят на източни и западни. Правоговорната норма на българския книжовен език е синтез от източни и западни диалектни произносителни черти, които я превръщат в наддиалектно явление. Българският книжовен изговор е изграден на принципа от долу нагоре, т.е. от диалектните говори на широката маса хора към установяването на единни правила за употреба на езика в обществото и официалната комуникация. За сравнение книжовната норма в исторически план в езици като френския, немския, италианския са създадени на принципа от горе надолу, т.е. от езика и говора на аристокрацията към широката маса хора. Правоговорната норма на книжовния език се изгражда в продължение на много години и нейната диалектна основа в една или друга степен се губи. По този начин тя се превръща в наддиалектна, универсална, общонационална и общовалидна за общността. Книжовният изговор, както и книжовният език са интегрална система от елементи на общонационалните говори, поради което те могат да бъдат наречени изкуствен език или мнима нормативност, т.е.

те са жив организъм, който постоянно се променя – обогатява или ощетява, по отношение на дадени елементи на езика и говора.

В писмената реч буквените знаци (графемите) се подреждат линейно от пишешия, а в устната реч звуковите знаци (фонемите) се подреждат в звукова (артикулационна) верига, в която между отделните звукове се образуват повлиявания и промени. В правилата за книжовен изговор има множество закономерни промени. Те биват два големи дяла – фонетични и нефонетични промени.

Нефонетичните звукови промени не се влияят от учленителните движения и акустични характеристики на звуковете в потока на речта, а са следствие на външни от фонетична гледна точка причини. Като основни трябва да се отбележат аналогията, контаминацията и престараването (хиперартикулация).

Аналогията е фонетично сближаване и в известен смисъл уеднаквяване на думи, между които външно има някаква асоциативна връзка (напр. печа – пека, теча – тека).

Контаминацията, близка до аналогията, представлява кръстосване на две думи, които са сходни или тотално противоположни по значение (напр. долу – доле /контаминация от горе/, десна – дясна /контаминация от лява/).

Престараването е в резултат от свръхжелание за яснота на изговора на думите (напр. вмятане по аналогия на „хв“ или „х“ – фъргам – хвъргам, армаган – хармаган, както и някои причини от народопсихологичен характер, т.е. народностна етимология – шумка – шунка, кадилница – кандилница, полюлей – полилей и др.

Фонетичните звукови промени биват два основни вида – комбинаторни и спонтанни.

Комбинаторните (позиционни, механични) фонетични промени зависят от фонетичните условия, които касаят само конкретни звукове в дадено положение (фонетична конструкция), например закон за преглас на краесловната (в края на думата) звучна съгласна или преглас на фонема „я“ в определени условия. От своя страна комбинаторните промени биват частични и пълни. *Частичните промени* водят до частична промяна на учленителните характеристики, но гласежът не преминава в друг звук, т.е. при тях се запазва основният фонетичен характер. Те се срещат изключително често, най-вече във фонетичното пространство на думата или говорния такт. Трудно се осъзнават от говорещия и представляват позиционни варианти на различните звукове или, така да се каже, вариации на учленения на някои звукове. Множество звукове в определени фонетични конфигурации както в словната, така и в междусловната фонетика променят начина си на учленяване и съответно гласежа си поради специфичните необходими на говорните органи да се пренастроят в артикулационно отношение за съответните звукови редици. Причините за спецификата в учленението на тези малко по-различни от артикулационна гледна точка комбинации от звукове се корени в изначалната анатомична предразположеност към икономична употреба на говорните органи и влагане на оптимална артикулационна енергия. Влиянията и промените, които настъпват в звуковия строеж на думите, в повечето случаи се дължат на самозащитен от анатомио-психо-физиологична гледна точка механизъм на говорния апарат. В същата

логика на мисли повечето правоговорни закони са лингвистична компетенция²⁶, която трябва да се осмисли от гледна точка на прецизността в изговора както в сценичната, така и в публичната реч.

Пълните комбинаторни промени представляват такава промяна на учленителните особености на съответния звук, че той променя гласежа си и се трансформира в друг самостоятелен звук. Тези промени се срещат често и се осъзнават от говорещия в потока на речта. Нарушаването на нормативността по отношение на тези звукови промени е проява на диалект и не книжовен изказ, ето защо те са основен фокус в гласово-говорното обучение по правоговор, сценична и публична реч. Голяма част от тези промени имат силата на звукови (фонетични), респективно правоговорни закони, защото са се оформили последователно и се проявяват закономерно. Тези правоговорни закони са прояви на дадени произносни черти в диалектите, видоизменяли са се, станали са част от книжовния език, действат само в неговите рамки и ще се видоизменят в бъдещето му историческо развитие. Именно затова те са разгърнати по-подробно в текста на настоящата глава, като към всяка нормативност са дадени множество примери за автоматизация на правилната им употреба. Пълните звукови промени са няколко основни варианта: уподобявания (асимиляции), разподобявания (дисимиляции), премятане (метатези), вмъкване (епентези), промяна на гласежа (преглас), промяна на широката гласна към съответната тясна и обратно (редукция), сливане (контракция), отпадане (елизии), омекотяване (палатализация), затвърдяване (депалатализация), устеност (лабиализация), гърленост (веларизация), носовост (назализация) и др.

Спонтанните (независими, автономни) фонетични промени засягат даден звук във всички негови положения (фонетични конструкции). Те са трайно установени промени, настъпили с развитието на езика и говоримата реч, например замяната на голямата носовка (фонемата ж или още „голям юс“) с фонемата „ъ“ (напр. рЖка – рЪка), малката носовка (фонемата ъ или още „малък юс“) с фонемата „е“ (напр. мАсо – мЕсо), както и на фонемата „ы“ с фонемата „и“ (напр. ты – ти).

Всички комбинаторни фонетични промени са спонтанни и обратното, т.е. не можем рязко да разграничим едните от другите. На базата на тези звукови промени с течението на времето са се оформили и някои норми в говоримата българска реч, което води до необходимостта за тяхното осмисляне и овладяване.

Изучаването на говорните нарушения и отклонения, както и тяхното отстраняване води началото си още от древността. Първият вид нарушение в речевата дейност, който е бил в центъра на интересите на различни учени и за който има исторически сведения, е т.н. нарушение в плавността на речта или казано на съвременен език – заекването. Още от идентифицирането на това речево нарушение и в семплите за времето си опити за неговото преодоляване се коренят основите на множество съвременни терапевтични практики и гласово-говорни тренинги, представляващи:

---

²⁶ Терминът е от невролингвистиката. Вж. „Невролингвистични аспекти в развитието на речта“ – бел. авт.

работа върху дишане, релаксационни мускулни масажи, темпо-ритмичен контрол на речта и пр. И макар основата на тези методи да е в полето на медицината, през Ренесанса те претърпяват главоломно развитие вследствие на развитието на музикалното и театралното изкуство. Парадоксално е, че най-късно вниманието на специалистите от различни гласово-говорни науки се спира върху овладяването и стабилизирането на артикулационната способност, което става в резултат от развитието на езикознанието и неговия основен дял фонетиката към края на XVII и началото на XVIII век. Първите методики за развиване и усъвършенстване на артикулацията са свързани с терапиите на деца с увреди в слуховата функция. За развитието на гласово-говорната функция, нейното подобряване и лечение допринасят немската школа в дефектологията (в края на XIX и началото на XX век), лингвистичната наука (от началото на XX век), а чрез учени като Михаил Хватцев постиженията на немската школа в дефектологията се пренасят в Русия и се развива т.н. съветска школа (от средата на XX век), докато в същия период – след Втората световна война, се развиват активно и методите на френската и американската дефектологични школи.

Отклоненията от нормата на правилния изговор, както се наричат в професионалния жаргон на гласово-говорните педагози в НАТФИЗ, в повечето случаи са в резултат от небрежност в ранните години на студента от страна на родители и начални учители, както и немарливост от страна на самите студенти в юношеството. В работата на гласово-говорния педагог при образователния процес в НАТФИЗ не можем да говорим за патологични отклонения в гласово-говорната функция, както е в логопедията, а и от етични и чисто психологически съображения не можем да ги наричаме дефекти. Отклоненията на студентите от книжовната норма и владеенето на правилните гласово-говорни стереотипи в същината си представляват деформации в един или повече от компонентите на говора като:

- неточности в техническата реализация на говора по отношение на въздухоподаване, т.е. неверни дихателни стереотипи
- неточно учленение на говорен звук (изопачаване)
- неточност в етап от биомеханичната реализация на късните онтогенетични звукове (най-често „л“ и „р“)
- в много редки случаи тотална липса на даден говорен звук
- неточности и неяснота по отношение на звуковите промени, настъпващи в звуковия строеж на думите или между думите в потока на речта
- прояви на диалектни форми на дадени думи, словосъчетания или синтактични структури
- неплавности в речта (най-често срещано е бързоречието или скороговорка)
- неправилно структуриране и реализиране на фразата от гледна точка на прозодиката и др.

За преодоляване на споменатите отклонения от нормата и за овладяване на многокомпонентната структура на говора са създадени различни методически ръководства и системи, които интегрират в себе си познания от многожество сродни науки, пряко или косвено свързани с гласово-говорната функция. В гласово-говорното

обучение те са най-често свързани с дадени аспекти на говора и се открояват следните видове:

- тренинг за психофизически тонус
- дихателен тренинг
- фонационен тренинг
- учленителен тренинг (звукообразуване)
- артикулационен тренинг (артикулационна сръчност)
- тренинг за координация между движение и слово
- тренинг за овладяване на звуковите промени и закони
- тренинг за овладяване на прозодичните елементи
- тренинг за овладяване на словесното действие.

Колкото и да са взаимосвързани и взаимнопреплитащи се, тези тренинги касаят различни аспекти от обучението на студентите. Психофизическият, дихателният, фонационният и тренингът за овладяване на координацията движение – слово са свързани с компонента *техника на говора*, овладяването на словесното действие и прозодията на речта са част от *художествена организация на речта*, а учленителният, артикулационният и тренингът за овладяване на звуковите промени и закони – от *правоговора*.

Обучението по правоговор, изградено на базата на традициите в преподаването му, както и на съвременни методи и техники, е обособено в отделна теоретико-практическа дисциплина за студентите в НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“. Обучението по правоговор има някои основни специфики и принципи, които са релевантни във всички исторически аспекти на неговото преподаване:

- 1) Практико-приложният аспект на гласово-говорното обучение, самият принцип на педагогическата и корекционна работа е в същността си *словесна, лингвистична* дейност. Обучителният процес представлява вербална комуникация с насоки, водещи към подобряване на гласово-говорните умения, а оттам и на комуникационните възможности на обучавания чрез стимули от различен характер и е насочен към различни лингвистични равнища в йерархията на говорната компетенция. За да бъде адекватна, целенасочена и ползотворна работата, е необходимо прецизно познаване на фонетичните закони, артикулационно-акустичните характеристики на говорните звукове, както и нормите на книжовния изговор от страна на педагога.
- 2) Обучението по правоговор, макар и да съществуват теоретични аспекти, като цяло е практическа дейност, преподаването и усвояването на която се полага на *психофизиологичен принцип*, защото основната дейност на педагога е преодоляване и препрограмиране на анатомо-физиологичните принципи на функциониране на говорния апарат на студента. Тази специфика на обучението предполага прецизно познаване на анатомията на говорния апарат, говорните органи, както и на механизмите на тяхното функциониране.
- 3) Промяната на говорните стереотипи също така има и *комплексно-психологична* специфика, в която корекционната работа изисква всеки неин етап да бъде

съобразен по времетраене, разнообразен по съдържание, обвързан с личностните, психологическите, а оттам и с когнитивните качества на студента. Различните етапи трябва да се структурират по степен на сложност съобразно базисното ниво на отклонение от нормата на всеки студент и с цел плавно, ненатоварващо, нетравмиращо от емоционална гледна точка обучение. Тази психологична специфика на обучението налага да се отчетат социо-културните аспекти на родната среда, лингвистичната среда в ранна детска възраст, отношенията в микросредата, т.е. класа, отношението и реакциите на другите членове на групата, което в крайна сметка води до заключението, че като всяка педагогическа дейност обучението по правоговор има и психологически, и психотерапевтичен ефект, който трябва да се зададе и направлява от педагога.

- 4) В пряка връзка с горния принцип е и *когнитивната специфика* на обучението, защото в крайна сметка процесът касае говора, но се оттласква и изхожда от езиковата компетенция, която представлява интелектуалните натрупвания на индивида. Още повече че в процеса на овладяване на говоримата реч студентите дообогатяват своите познания по граматика, правопис, речников запас, естетически категории и философски разбирания, мироглед и като цяло общата си и театрална култура. Като всяка когнитивна дейност и говорът изисква етапни натрупвания и превръщане на всеки овладян етап в стъпало към ново и по-сложно познание с цел усъвършенстване на знанията и уменията.
- 5) В този ред на мисли преподаването по правоговор има и своите *дидактични принципи*, изхождащи от чистата педагогика – научност и системност, достъпност и нагледност, активност и съзнателност, преподаване на материала от лесното към трудното, от простото към сложното, от преподаденото към новото познание, както и изисквания за групов и индивидуален подход и пр.
- 6) Преподаването на верните артикулационно-акустични характеристики на говорните звукове и овладяването им от студентите се полага на *онтогенетичен (психолингвистичен) принцип*, с което се спомага процесът на овладяване на биомеханичните сложности и специфики в учленяването на звуковете.
- 7) В голяма степен, особено в началото на обучението, целейки студентът да осмисли разликата между правилния говорен стереотип и грешния, работата е *имитационна дейност, рефлекторност, подражателност*. Педагогът постоянно реализира правилното учленение, за да може да приведе слуха на студента към концентрация и осмисляне на звука или фонетичния закон. Този процес е продължителен, изморителен и изисква концентрация и последователност, както и голяма степен на мотивираност от страна на студента.
- 8) *Мотивацията* е ключов фактор в овладяването на какъвто и да е нов материал – теоретичен или практически. Мотивацията е движещата сила към постигането на определени цели, включваща насоченост на поведението и изискваща връзка между целенасочените действия и постигнатите резултати. В психологията мотивацията се отнася до начало, посока, интензитет и постоянство в поведението, желание и готовност да се извърши определена дейност. Мотивацията е временно и динамично състояние, което не трябва да се бърка с индивидуалните черти от характера на човека или емоционалните му състояния.

В работата по правоговор мотивацията има изключително значение, наред с концентрацията и последователността, защото устройството на нервната система – нейната невропластичност, е различна. Говорните навици, изградени при един 18-годишен, трудно се поддават на разрушаване, пренареждане и създаване на нови. В работата по постановка или корекция на говорните звукове се осъществява препрограмиране на мозъчни модели, а също така се създават, заменят или деформират рефлексни, изградени в продължение на години.

- 9) *Концентрацията* в обучението по практическите аспекти на правоговора е важна дотолкова, доколкото втората стъпка след осмислянето на личните отклонения от нормата изискват личен и целенасочен самоконтрол и индивидуални занимания, целящи да превърнат новите рефлексни в трайно установени елементи на индивидуалния говорен стереотип.
- 10) *Самоконтролът* е ключов елемент за постигането на последователен и траен напредък в овладяването на верни говорни стереотипи. Индивидуалната работа на студента върху неговите говорни отклонения трябва да бъде съзнателно, целенасочено, концентрирано и последователно усилие.
- 11) *Последователността* е друга специфика на обучението, защото овладяването на всеки двигателен акт, какъвто е учленението на даден звук, представлява многократни повторения до неговото съвършено овладяване и владееене, за да се говори за устойчиви резултати в овладяването на книжовния изговор.
- 12) *Колективност*. Изхождайки от тезата на Томатис, че устата възпроизвежда каквото ухото чува, се налага заключението и методическата нужда индивидуалната работа със студента да се провежда в групова среда от максимум 5-6 души. Активно работещият студент и педагог всъщност индиректно подпомагат т.н. *фонологично осъзнаване* на правилните говорни стереотипи при другите участници в занятието. В началните етапи групите е хубаво да бъдат смесени, т.е. да има студенти с отклонения в различни звукове, защото така се подпомагат в диференциацията, но не бива да се смесват студенти с проблемни звукове от един фонеман ред или сходна биомеханика на звукообразуването, например „р“ и „л“ или „с“ и „ц“ и т.н. Студентът, който няма проблем с учленяването на звук твърдо „л“ в норма, преминавайки през схема за тренинг на този звук безпроблемно, подпомага слуха на своите колеги, които имат затруднения, а за себе си извършва профилактика.

Овладяването на правилния изговор във всичките му аспекти е динамичен процес, който може да има различно времетраене в зависимост от множество фактори:

- силата на отклонението от правилното учленително място
- броя отклонения от нормата, които съчетава студентът
- индивидуалните личностни качества, темпераментови особености и психологическия профил на студента
- устройството на нервната система
- наличието на фонематичен слух и/или музикалност (пеещите студенти по-бързо и категорично овладяват говорните звукове)

- профила на групата студенти (например доминация на хора с източен диалект или хора с лабиално „л“).

В общи линии процесът по овладяване на правилния изговор може да се разглежда в краткосрочен и дългосрочен план. *В дългосрочен план* той надхвърля не само първата учебна година, а понякога се простира години след завършване на Академията, т.е. продължава до пълното и трайно овладяване на верните говорни стереотипи и тяхното поддържане в професионалния живот. *В краткосрочен план* процесът се вмести в два формата: първата година на обучението и конкретно във времето на даденото занятие.

Целият период на обучението преминава през следните етапи:

- *Постановка* на правилните артикулационно-акустични характеристики на говорните звукове, преподаване на фонетичните промени между звуковете в потока на речта, както и законите на книжовната норма.
- *Диференциация* на верните учленително-акустични характеристики на говорните звукове от грешните, осмисляне на фонетичните принципи, по които си влияят звуковете в потока на речта, както и осъзнаване на нормите на книжовния изговор
- *Автоматизация* на верните учленително-акустични характеристики на звуковете, фонетичните промени, настъпващи при дадени фонемни последователности, и нормите на книжовния изговор в речта на студента.

Същата последователност се реализира в различен мащаб и с различни акценти във всяко отделно занятие през обучителния период, следвайки принципа: *педагогът първо демонстрира, след това съвместно студент и педагог изчистват изговора, студентът повтаря, накрая се старая сам да възпроизведе правилния говорен стереотип без намесата на педагога.*

Практическите занимания по правоговор включват набор от различни видове упражнения, които могат да бъдат обобщени най-общо така:

- паравербални (дихателни и фонационни)
- невербални (артикулационна гимнастика, масаж, релаксация, медитация и др.)
- вербални (тренинг с морфемни, скороговорки, повторна реч на речеви отрязъци, свързана реч в монологичен и диалогичен дискурс и пр.)

Паравербалните упражнения – дихателни и фонационни, са фокус в работата по техника на говора и сценичната реч, затова няма да бъдат подробно разяснявани в настоящото изследване. Във фокуса на внимание на настоящия труд са невербалните методи, които ще бъдат разгледани накратко, и най-вече вербалните упражнения, които ще бъдат разгледани съвсем обстойно.

Всяко индивидуално занятие по правоговор има три основни микроетапа, в които педагогът варира с материала и упражненията:

- подготвителен
- основен
- заключителен.

Подготвителният етап включва елементи от различни тренинги с цел подготовка на органите и системите за активен учебен процес, респективно за активна говорна продукция, или т.н. в професионалния жаргон – екзерсис или замявка. Във фокуса на този подготвителен етап са повишаването на цялостния мускулен тонус на тялото, двигателната активност, дишането, говорния апарат, слуха, концентрацията.

Основният етап е изцяло вербален и фокусиран в същинската работа по дадени звукове, фонетични промени и правоговорни норми. Педагогът разяснява учленителните позиции на дадения говорен звук, генерират се структури с различна фонетична сложност – морфемни, думи, словосъчетания, говорни тактове или фрази. Спецификата на процеса изисква съобразно постигането на резултати да се върви от простото към по-сложното съчетание. Работи се по дадения звук в неговите варианти в думата (позиции) – начална (напр. *р*абота), средна (*б*арабан) и крайна (*с*ешоар). По отношение на книжовния език се работи по даден фонетичен закон с прилагане на примери от педагога и такива, дадени от студентите. Началото на същинския етап в повечето случаи е повторение и затвърждаване на постигнатото от предни занятия и ход към по-сложни и различни упражнения и схеми за автоматизация. Основният етап в занятието представлява умален образ на цялостния концепт на правоговора, заложен в неговата едногодишна форма, т.е. изграден върху трите елемента – постановка, диференциация и автоматизация на говорните звукове, а същите три етапа в различна форма касаят и подпомагат овладяването на фонетичните закони на говоримата реч.

Заключителният етап е най-кратък, но и най-сложен, и цели овладените и автоматизирани фонемни специфики и книжовни норми да се проверят контекстуално, без активната намеса на педагога. Най-често това включва:

- монологична реч
- диалогична реч
- четене на непознат текст
- повторна реч върху подадени от педагога кратки смислови съждения – скороговорки, поговорки, сентенции и пр.
- четене на написано от студента есе по зададена от педагога тема
- спонтанна реч върху стимулен материал – картина, видео, музикално произведение, литературен текст и пр.
- автентична реч чрез разказване на спомени, сънища, случки и др.

Отделните занятия в различните периоди на семестъра могат да имат доминация върху определен етап от гореспоменатите. В първите седмици на семестъра занятията протичат основно с подготвителни етапи и теоретичен материал, следва подготвителен етап и комбинация от теория и практика с фокус върху практическите аспекти, а впоследствие все по-голямо внимание се обръща на основния и заключителния етап. Колкото повече напредват студентите, толкова повече въвеждащият етап намалява като

времетраене на занятието, а се акцентира върху по-сложни и надграждащи упражнения в основния и заключителния етап. Естествена е логиката овладяването на техническите аспекти на говора да се интегрира от студентите в тяхната работа с художествени текстове, което е основата на актьорската професия.

Поради колективния характер на изкуството, както и на образователния процес в Академията, трябва да се изтъкне голямата важност на екипната работа както по отношение на педагог и студент, така и между студентите. Поради това голяма част от упражненията трябва да се правят в малки групи, по двойки или тройки, защото макар и да произнасят срички, думи или скороговорки, в студентите трябва да седи нагласата, че говорят текст някъде – на сцена, на някого – партньора, с някаква цел – словесното действие. Друг компонент на театралното изкуство е неговият публичен характер. Ето защо упражненията трябва да бъдат така провеждани, че част от групата студенти да бъде публика на работещите на сцената, защото това възпитава в тях усещането за сценичност и публика.

Има някои фундаментални принципи при извършване на учленителни упражнения:

- 1) Тялото трябва да бъде мускулно освободено от всякакво напрежение.
- 2) Работната позиция стриктно да се спазва, както следва:
  - стъпала на нивото на раменете – това е най-устойчивата, енерго- и въздухоспестяваща позиция на долните крайници, за да държат торса
  - центърът на тежестта на тялото да е на дъното на таза – подsigурява стабилност на торса и свобода на мускулите на коремната стена и диафрагмата
  - глава, шия и гръбначен стълб да са в една ос – това подsigурява правилна позиция на корпуса и черепа, способстваща инервацията в гръбначния мозък и по-специално черепно-мозъчните нерви, както и намалява напрежението в ларинксовата кутия и увеличава еластичността на гръдната клетка
  - погледът да е на хоризонта – това подsigурява очен контакт с партньора и най-вече намалява мускулното напрежение в шията, което може да се образува при чупка нагоре или надолу, защото главата следва погледа
- 3) Вдишването трябва да е плавно и през носа, като в началните етапи се препоръчва студентите да вдишват шумово, за да може педагогът да осъществява контрол над количеството въздух и дихателния механизъм на студента.
- 4) Всяко едно упражнение да не надвишава 10 минути или ако е необходимо, да се прави с преход през подобно или коренно различно упражнение, за да не става отичане на менталната и психофизическа енергия вследствие на еднотипността.
- 5) Педагогът трябва да се старая всеки студент в най-малка подробност да разбира упражненията, да има яснота какви са кодираните в упражнението цели и задачи и какъв резултат се очаква.
- 6) Педагогът е необходимо по време на упражненията или в тяхното представяне да преплита теоретичната част на обучението в практическата работа, както и когато представя теоретични знания, да ги онагледява най-обстойно с примери.

- 7) Педагогът стриктно трябва да следи количеството въздух, което студентите поемат за съответното упражнение, и да не допуска недостиг на въздух (кислороден дефицит), който, освен несполучлив по отношение на гласовото обучение, е и нездравословен по отношение на организма, както и препълване с въздух (кислороден излишък), който също, освен несполучлив по отношение на гласовото обучение, е и нездравословен по отношение на организма, защото става двойно окисление и това затормозява кръвоносната система, а оттам органите и най-вече мозъка.
- 8) При физически дискомфорт на студента от всякакъв характер упражненията да не се правят или да се адаптират във вид, който не засилва неприятното усещане (визират се травми на тялото, трайни здравословни проблеми, месечен цикъл на жените, болка в гърлото, хрема и пр.).
- 9) Винаги когато в процеса на упражнения се създаде дискомфорт от претоварване – умора, болка в гърлото, хрипове, педагогът трябва да прецени първо дали се правят упражненията коректно, да смени упражнението или да даде почивка – здравето, доброто самочувствие и приятното усещане в обучението от страна на студента е задължение на педагога.
- 10) Упражненията са полезни и имат дълготраен ефект, когато се изпълняват в дружелюбна и приятелска среда, с чувство за хумор и смях, защото тогава те носят на всички радост и удовлетворение от процеса, което е условие за напредък, а това има и благотворен ефект върху гласа като психофизически феномен на човешката природа.

Работата по създаване на верни и точни учленителни навици е пряко свързана и с други аспекти на техниката на говора като уякчаване на артикулаторната мускулатура, правилна експлоатация на експираторната струя, гласоводене и пр. Точно поради тази причина всички упражнения трябва да се правят с лекота, непринудено, без напрежение или вторачване в крайната цел и винаги в центъра на гласовия спектър.

Макар работата по правоговор да се фокусира върху звукообразуването и фонетичните закони и основно в упражненията да не се ползват художествени текстове, не бива да се забравя, че обучението е част от цялостното гласово-говорно обучение, т.е. част от и в името на сценичната реч и актьорското майсторство. В този смисъл основно правило в работата по звукообразуване и овладяване на книжовните изговорни закони е старанието на студента да работи в *основен тон*, което е грижа и на педагога. По този начин се избягват някои негативни ефекти, които са срещани през годините като неверни интонационни контури, изместване на словното ударение в думата, напрежение в лицеизраза, акцентирание на всяка дума, нелогично четене на свързана реч и най-вече паразитни движения на главата („клюмания“ заради повторемостта на сричките и ритмичността на упражненията) и неестетически микроекспресии на лицето (гримаси и мимики).

Изложението на дисертационния труд еднозначно потвърждава тезата, че **правоговорът е фундаментален и задължителен в цялостното гласово-говорно**

обучение на актьора. Чрез селективно и аналитично представяне на тези на учени и познание от науки – пряко или косвено свързани с гласовата функция и говора, трудът полага терминологичните, практико-приложните и методико-педагогически основи на правоговора в единно научно изследване. Като първа стъпка към това **дисертацията дефинира:**

- *правоговора* като форма на книжовния език, която се отнася до неговата говорна реализация и употреба, а именно: изговора на самите говорни звукове, както и тяхното реализиране в състава на по-големите звукови отрязъци и връзката им с надезиковите средства на звучащата реч.
- *целите и задачите на обучението по правоговор*, представляващи овладяване и прилагане на правилните говорни стереотипи на книжовния език.
- *структурата на обучението по правоговор*, в която се открояват три основополагащи елемента във владенето на книжовния език, свързани със системите на фонетичния му строеж, а именно:
  1. Сегментна или точното от артикулационно-акустична гледна точка и прецизно звукообразуване на говорните звукове в българската фонетична система
  2. Супрасегментна, т.е. правилното звукоизвличане от гледна точка на акустичните характеристики на книжовния изговор, изговорните норми, паралингвистичните контури на говорните тактове и фразите
  3. Фонетични норми на книжовния език, т.е. овладяване на звуковите промени в потока на речта и дадени фонемни последователности, както и структуриране на говора от гледна точка на неговите книжовни форми и стил.

В подкрепа на значимостта на научното изследване трябва да се изведат следните **приноси:**

1. Дисертационният труд представя и теоретично дефинира същността, спецификите и характеристиките на гласово-говорната функция през призмата на анатомията, физиологията, невропсихологията, невролингвистиката, фонологията, логопедията, фонопедията, ортодонтията, фонетиката, морфологията и синтаксиса, както и връзките и влиянията на тези науки с правоговора.
2. За първи път дисертационен текст на катедра „Сценична реч“ се фокусира толкова детайлно върху фонетичната система на българския говорим език, артикулационно-акустичните характеристики и учленителни механизми на говорните звукове, както и фонетичните звукови промени в потока на речта.
3. Текстът дефинира терминологичните основи на правоговора, както и неговите практико-приложни, методически и педагогически аспекти.

4. Дисертационният труд категорично доказва интердисциплинарния характер на правоговора и методите за неговото преподаване.
5. Текстът е единственият труд, предлагащ систематизирано методическо ръководство за преподаване на дисциплината „Правоговор“, включващо основни положения в овладяването на гласово-говорната функция, специфики и етапи в обучението, класификация на видове упражнения, етапи в провеждането на занятие, педагогически принципи и напътствия, общи положения в алгоритмите за автоматизация на звуковете и схеми за автоматизация на съскавите съгласни звукове „с“, „з“, „ц“ и „дз“, шушкавите съгласни звукове „ш“, „ж“, „ч“ и „дж“, сонорните съгласни звукове „л“ и „р“ и веларните съгласни звукове „к“ и „г“.
6. Текстът представя схеми за практическа работа върху овладяването на говорните звукове, както и богат материал с примери за овладяване законите на книжовния изговор.
7. Дисертационният труд и тезите на автора са защитени с голямо количество цитати на авторитетни специалисти в съответната област, като доминиращо внимание е отделено на трудовете на преподаватели по сценична реч и правоговор. В този ред на мисли приносно е и огромното количество ползвана литература, наброяващо 160 заглавия на български, английски и руски език.

Изведените научни приноси на дисертационния труд, практическият опит на автора в неговата десетгодишна практика, както и изчерпателното теоретико-практично изложение **потвърждават хипотезите**, заложили в началото на изследването, а именно:

1. Чрез изчерпателното теоретично представяне на спецификите и механизмите на функциониране на гласово-говорния апарат може да се постигне по-пълноценното му практическо овладяване.
2. Чрез представяне на систематизирани практически схеми за работа върху звукове ще се повиши степента на овладяване на аспектите на говора, както и практическата работа на педагозите.
3. Точното описание на артикулационните и акустични характеристики на всеки звук способства осмислянето и практическата работа на студентите върху овладяването им.
4. Спазването на общи методологични, теоретико-практични и педагогически принципи в работата на преподавателя със студентите води до по-високото качество на обучението и крайните резултати, независимо от предпочитаната система на преподаване от съответния педагог.

5. Предефинирането на теоретико-практичните основи, обоследването на аспектите и извеждането на методологични основи за преподаване на дисциплината „Правоговор“ ще стабилизира фундаментално ѝ значение в обучението на актьора и ще повиши нейните значимост и авторитет.

Мястото и значението на правоговора в човешкото съществуване е многообразно и широкоспектърно, а в актьорската професия заема съществено място.

Правилният изговор е *tabula rasa* в работата на актьора най-вече в осъществяването на въздействащо, заразително, вдъхновяващо, докосващо, запомнящо се присъствие на сцена, което в същината си представлява комуникационен процес, в който основно изразно средство е гласът и сценичният говор. Езикът и говорът като основни съставни елементи на комуникацията имат фундаментално и решаващо място в антропологичното и еволюционно развитие на човека. Комуникацията (лат. *communicatio* – правя общо, свързвам, общувам) представлява процес на единство в кодирането и декодирането на говорна и езикова информация между събеседници в общуването, с други думи, процес в най-общ смисъл на единство между пътя на съобщението и неговото разбиране. Езикът и говорът са двата аспекта на висшата когнитивна способност на човека, която може да се обобщи с понятието реч, а речта е равнозначна на понятието комуникация, което пък е от първостепенно значение в работата на актьора в театралния спектакъл. Говорната комуникация в настоящото научно изследване неизбежно е свързана с художествената комуникация. В контекста на сценичната реч и театралната теория като цяло комуникацията се разглежда в два аспекта – между партньорите на сцената (взаимодействията между персонажите) и между художествената цялост на спектакъла и зрителите в залата (експресивността на театралното случване). В този ред на мисли можем да си позволим следното заключение: без комуникация между участниците няма спектакъл, а без комуникация между спектакъла и зрителите – няма театър. В крайна сметка комуникацията, общуването, взаимодействието в театъра а priori представлява приласкаване, привличане, впечатляване, приобщаване, магия.

Овладеяването на правилата на книжовния изговор е също така знание, което актьорът може да използва и като изразно средство в своя бъдещ професионален живот. В световната драматургия съществуват роли, изцяло сътворени в диалект или с грешки в говора като знак за социален или културен статус на персонажа. Именно там натрупаните познания в занятията по правоговор са от полза, защото най-лесно се нарушават правилата, които се познават добре. Не случайно изучаването на диалектите е застъпено в гласово-говорното обучение във всички престижни театрални училища.

В този план е ключово мястото на знанието за езика и говора в професии като *voice coach* и *dialect coach*, изключително популярни в театъра и киното, подпомагащи актьора в работата му върху словесното действие и изработването на гласово-говорната характеристика на персонажа. Много успешни и талантиливи актьори упражняват тази професия като средство за повишаване на доходите. Основна задача на треньора е да

разясни на актьора целите на неговия герой във всяка сцена, както и да му помогне в изграждането на емоционална връзка с персонажа и неговата гласово-говорна характеристика или т.н. фоностилистика. Треньорът може да работи с изпълнители от киното, телевизията, театъра, като им дава съвети и наставничество за подобряване на тяхната игра, подготовка на роля или за кастинг и кандидатстване в училищата по изкуствата. Работата им включва: систематизиране на информацията за епохата, автора и неговия език, дефинира понятия в текста, които актьорът не познава, дава конкретни предложения за работа с гласа и пластиката, предлага решения за физически конструкти и партитури на образа и т.н. Гласовите треньори намират място и в други браншове като класическата музика, поп певци, телевизионни водещи и предоставят помощ за актьорското поведение на тези изпълнители. Понякога изпълнителни директори и други висши мениджъри наемат треньори, за да им помогнат да подобрят говорните си умения при речи, пресконференции, презентации, събрания и пр.

Народът казва, а каквото народът казва, винаги е вярно, че по дрехите посрещат, а по ума изпращат. Ако гласът е продължение на тялото в пространството, то говорът е облеклото на ума, интелекта, душата. Книжовният изговор е и признак на висока лична култура, манталитет, възпитание, морал и етика и в крайна сметка добра самооценка и себеуважение.

Гласът и говорът като средство за въздействие и комуникация са в основата на човешкото съществуване – от най-битовите ситуации до неговата професия и духовен свят. Прилагането на правилата на книжовния изговор не е важно само в актьорската професия и сценичните изкуства, но и за всички професии, в центъра на чиято дейност стои предаването на информация на съответната публика – телевизионни водещи, журналисти, радиоговорители, политици, юристи, социолози, лекари, духовници, преподаватели, пресаташета, ПР специалисти, брокери, политолози и пр. Небрежният изговор пресича процеса на комуникация и така намалява ефективността на съответните професионалисти в дадена област.

Правоговорът има решаващо място в работата на педагозите (авторът би искал да каже и належащо) и най-вече при началните учители. Говорът като всяко умение се овладява най-вече от добрите примери на родителите и учителите. Речта на началния учител формира изказа, стила и отношението на бъдещите поколения към собствения им език и говорната му форма. Учителят чрез своето словесно присъствие в часовете, формирайки изказа на своите ученици, формира и техните комуникативни способности, които са предпоставка за цялото им бъдещо развитие като личности.

Овладяването на книжовния изговор от актьорите има и своята мисийност, колкото и на пръв поглед помпозно да звучи и несъответно на научен текст. Актьорът овладява книжовния език, за да го ползва в работата си и така от висотата на сценичната площадка го съхранява – и то не само за себе си, а за другите, а оттам и за поколенията. Когато талантиливи актьори от сцената или екрана го омаловажават и принизяват, всъщност те не само правят компромис със своя талант, но и обезличават същността на нашия древен, благозвучен, богат език. Книжовният език и спецификата на неговата

изговорна форма са всъщност носители на национална култура и гаранция за съхранението на род и родина във вековете.

В играта всички прояви на човешката същност – прекрасни и ужасни, намират своето полагащо им се място. Работата на актьора е да мултиплицира различни идентичности и множествености на проявяващия се имагинерен АЗ на образа. Творческият акт може да бъде безпощаден към личността на актьора, защото е ежедневен участник в несъществуващи реалности – от най-реалистичните и близки за него до най-разрушителните. Висшите училища в областта на изкуствата по света не са просто учебни заведения – те са „врата“ към идеалната среда, както Хегел определя творчеството и изкуството. Именно защото педагозите отварят тази врата за своите възпитаници, трябва да ги научат, че онова, с което са ценни в изкуството, са те самите, че трябва да бъдат здрави, одухотворени, пълноценни, за да служат на изкуството. Професионалният актьор, отнасящ се с чувство на дълг към театъра, знае, че е обучен за професия, която коства огромно количество психическа и физическа енергия, вложена от него в работата му върху ролята и себе си. Актьорите се обучават съзнателно да освобождават своите духовни ресурси, присъщи на вътрешния им свят. Техният вътрешен творчески АЗ представлява онзи мощно сплетен възел между предсъзнавано, съзнавано и несъзнавано; или онова, което наричаме душа и която е способна да фантазира, възприема, моделира и многовариантно да взаимодейства както с житейското, битовото, рационалното, така и с ирационалното, духовното, метафизичното; онова, което е многоликият, образно богат, диалектичен и необозрим духовен свят на творещата личност.

Изкуството е начин не просто да се докоснем до божественото, но и да се въплътим в представата за Бог, защото артистите трябва да помнят, че по пътя към голямото Творене всички сили са им нужни – земни и небесни... И защото Там... в стъпките по пътя и в самата негова химеричност не бива да забравят да бъдат *рицари на духа*! От древността казват: „Театърът е храм“, то тогава актьорът е жрец, който носи Вдъхновението в себе си и помага на дошлите в храма да стигнат до него...

Както играта, така и познанието в крайна сметка са един изкусителен и окриляващ плод, водещ човека напред към неговото бъдеще чрез поредица от горчиви опити и множество провали, но все и все воден от нескончаемо любопитство. Опиянени от това въодушевление и любопитство, преподаватели и студенти вървят напред по пътя на познанието и пресътворяването на света! Вървят неистово към Познанието, което е творчество, и към Творчеството, което е във висша степен познание... Вървят под ръка с вдъхновение, което е тяхна пътеводна светлина, заради която са това, което са, и в името на която продължават да вървят по пътя на Творенето! Път, в който ученици и преподаватели постоянно променят ролята си и се сливат в едно – в ирационалното, метафизично и възвишено пространство на Творчеството! Учителят е просто едно стъбло – корените му са неговите учители, а листата – ученици... Водени от вдъхновението, вплетени във вечния кръговрат и неподвластни на време-пространството, те – ученият и учещият, заЕДНО сътворяват дървото на познанието, чийто изкусителен плод е орис и спасение!